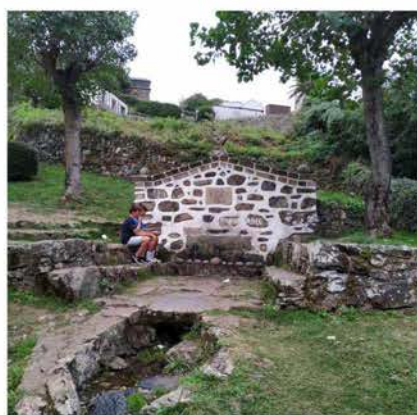
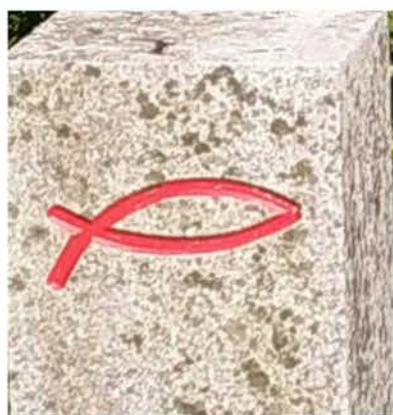
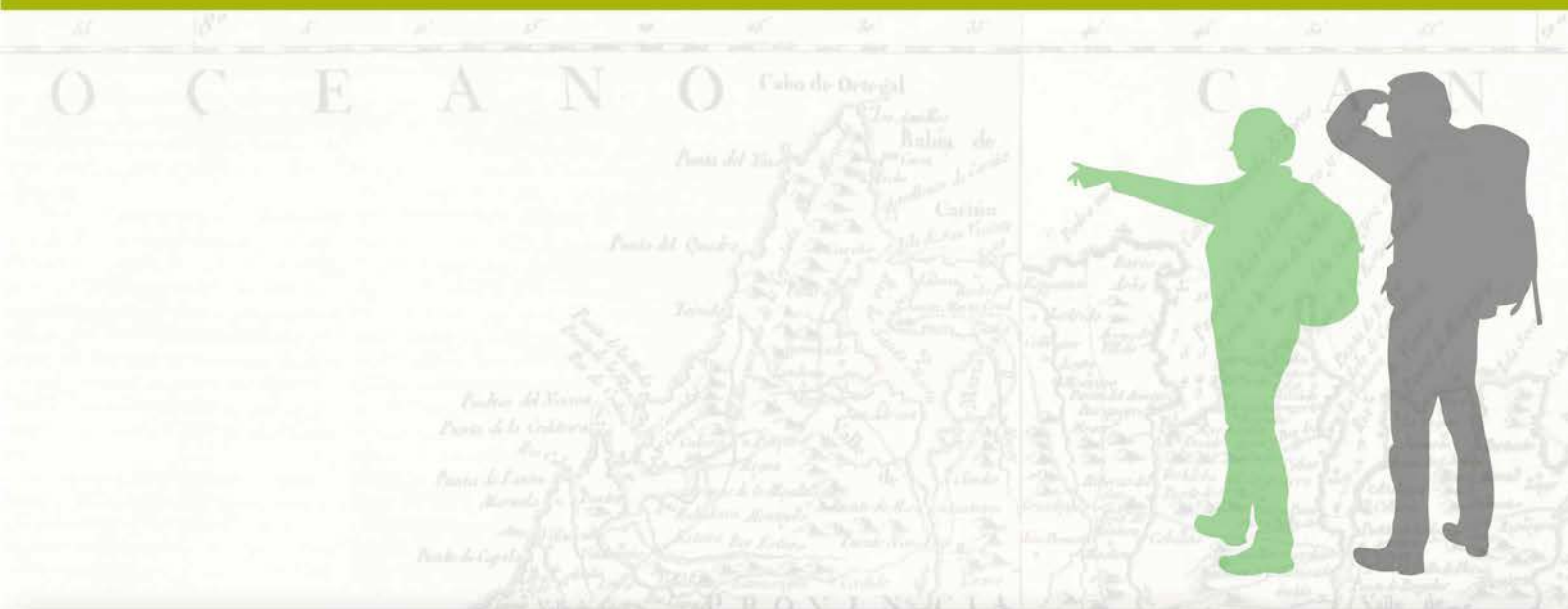

Diagnóstico e paquete de medidas para a promoción do Camiño de Peregrinación de Santo André de Teixido, e a realización dunha Xornada Temática e "Fam Trip" para a promoción do Camiño.

Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol

DENOMINACIÓN DO PROXECTO:

Servizo de elaboración dun diagnóstico e paquete de medidas para a promoción do camiño de peregrinación de Santo André de Teixido, e a realización dunha xornada temática e fam trip para a promoción do camiño.

EXPEDIENTE:

2019104453

REDACCIÓN DO PROXECTO:

Trivium estratexias en cultura e turismo s.l.

CIF: B70133467

R/ Galeras, nº 17, 3º andar. Oficina 2.

15705.- Santiago de Compostela.

981 07 49 63

info@trivium.gal / cesar@trivium.gal

Xerente: César Abella Vázquez.

CLIENTE:

Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol.

Santiago de Compostela. 5 de decembro de 2019.

Índice

01. SANTO ANDRÉ E OS CAMIÑOS DE PEREGRINACIÓN.....	3
02. O DIAGNÓSTICO DOS CAMIÑOS DE SANTO ANDRÉ.....	4
02. 1. Obxectivos.....	4
02. 3. Os camiños.....	7
03. O DIAGNÓSTICO. UN MÉTODO CUALITATIVO E PARTICIPATIVO DE ANÁLISE.....	9
03.1 As fontes do diagnóstico.....	9
03.2 Os traballos precedentes. Punto de partida.....	11
04. OS GRUPOS DE DISCUSIÓN.....	16
04. 1. Que son. Obxectivos.....	16
04. 2. Convocatoria.....	17
04. 3. Metodoloxía e dinámica dos grupos de discusión.....	20
04. 4. Asistencia aos grupos de discusión.....	23
04. 5. <i>Primeira fase. Resultados dos exercicios individuais</i>	28
04. 6. Segunda fase. Posta en en común.....	43
05. CONCLUSIÓNS DA DIAGNOSE.....	44
05. 1. Xestión.....	44
05. 2. Ámbito da xestión.....	48
05. 3. Mantemento:.....	49
05. 4. Contorna e ordenación de espazos.....	50
05. 5. Sinalización:.....	51
05. 6. Información.....	55
05. 7. Imaxe.....	59
05. 8. Promoción e comunicación.....	60
05. 9. Relación co camiño de Santiago.....	63
05. 10. Infraestruturas.....	65
05. 11. patrimonio construído.....	67
05. 12. Patrimonio inmaterial.....	69
05. 13. Implicación da poboación local.....	72
05. 14. Resumo.....	73
06. MATRIZ DAFO.....	78

07. POSIBILIDADE DE DECLARACIÓN DO CAMIÑO DE SANTO ANDRÉ COMO ITINERARIO CULTURAL EUROPEO.....	80
07.1 Os itinerarios culturais Europeos.....	80
07. 2 Requisitos para a consecución da categoría de Itinerario Cultural Europeo.....	83
07. 3 Ciclo de Certificación.....	86
07. 4 Posibilidades de integración dos camiños de Santo André de Teixido nunha ruta cultural Europea.....	87
06.5 Conclusións.....	88
08. PLAN OPERATIVO PARA O PRODUTO TURÍSTICO CAMIÑOS DE SANTO ANDRÉ.....	90
09. CRONOGRAMA.....	98
10. ORZAMENTO.....	101

01. SANTO ANDRÉ E OS CAMIÑOS DE PEREGRINACIÓN.

O santuario de San André de Teixido está situado na parroquia de Régoa, no concello de Cedeira e constitúe un dos grandes referentes culturais e relixiosos de Galicia. As súas orixes remóntanse, segundo a maior parte dos estudosos, á época prerromana sendo posteriormente cristianizado, probablemente entre os séculos III e IV d. C. Porén, as primeiras noticias documentais sobre o lugar datan do século XII, en concreto de 1162 e falan da existencia un pequeno mosteiro, xa en decadencia, e as primeiras referencias a unha peregrinación ao santuario son de finais do século XIII.

Esta dilatada historia, que chega ata actualidade, foi configurando un espazo singular dotado dunha serie de características que o fan único, porque nel concéntranse unha enorme diversidade de elementos do noso patrimonio inmaterial: lendas, rituais, artesanía, historia, tradicións, literatura. Este singular conxunto chamou xa atención de estudosos como o pai Sarmiento, na súa viaxe a Galicia no 1755, e posteriormente de varios membros da xeración Nós, cuxa visita ao santuario quedou reflectida no libro de Otero Pedrayo, *Pelerinaxes I* (1929). Precisamente nesta obra o autor cre ver en Santo André unha boa parte dos elementos que caracterizan a identidade e a relixiosidade particular dos galegos. A importancia de Santo André quedou ademais patente na literatura en obras tan destacadas como *En Salvaxe Compañía* de Manuel Rivas ou no xa clásico *El Bosque animado* (1943) de Wenceslao Fernández Flórez.

Igrexa do santuario de Santo André (esquerda) e fonte milagreira dos tres canos (dereita).

Con todo, a relevancia de Santo André de Teixido, transcende a da propia localidade na que se sitúa o santuario, porque foi sobre todo un lugar de peregrinación ao que se chegaba a través de diferentes camiños que atravesaban os territorios do norte de Galicia, fundamentalmente das comarcas de Ferrol e Ortegal. Unha rede viaria que funcionou tamén como prolongación do Camiño de Santiago e ao longo da cal foise desenvolvendo unha tupida infraestrutura de pousadas, hostipais e outros servizos destinados a acoller aos romeiros.

Ao longo destes itinerarios (camiño dos Romeiros, camiño de Ortegal, camiño de Cedeira, camiño de Cariño) pódese hoxe en día observar un rico patrimonio cultural no que destacan outros santuarios, como o de San Xiao do Trebo, cruceiros, como o cristo dos Carrís, amilladoiros ou antigas pousadas para os peregrinos, como a Casa da Bastona (Porto do Cabo en Valdoviño)...

A este elenco únese a espectacularidade da paisaxe que rodea os camiños. Unha contorna natural marcada por unha xeoloxía única, que se poder observar en fitos como a dobra tombada do macizo de Uzal ou os impresionantes acantilados de Herbeira.

Todas estas características fan do santuario de Santo André e dos seus camiños de peregrinación un recurso cultural de primeira orde e un dos produtos turísticos de maior potencial de Galicia.

02. O DIAGNÓSTICO DOS CAMIÑOS DE SANTO ANDRÉ.

02. 1. Obxectivos.

Na actualidade Santo André de Teixido continúa a ser un importante punto de atracción de visitantes. Hoxe xa non son só os motivos relixiosos os que determinan a viaxe ao lugar senón, que hai unha multiplicidade deles entre os que se encontran tamén os culturais, gastronómicos e paisaxísticos.

Santo André na véspera da Romaría do 8 de setembro de 2019.

Porén, a pesar da falta de estudos que analicen estas motivacións dos visitantes, a grande cantidade de exvotos que se depositan na igrexa e na súa contorna, e a elevada asistencia de fieis nas principais efemérides relixiosas relacionadas co santo, fan pensar que a relixión continúa a xogar un papel moi importante na toma de decisións.

Nos últimos anos a sensación transmitida a través da prensa fai pensar nun progresivo aumento dos fluxos turísticos. Esta circunstancia é facilmente apreciable durante a tempada estival

e especialmente nas datas próximas ás romarías importantes, que teñen lugar principalmente entre os meses de xuño e setembro, con días de especial relevancia como o 8 de setembro.

La Voz de Galicia

FERROL

Hosteleros demandan más promoción de los caminos que van a San Andrés de Teixido

Empresarios del sector advierten un interés cada vez mayor por estas rutas, pese a la falta de difusión y señalización

Noticia da voz de Galicia de 25 do 06 de 2019.

Con todo, a pesar de que Santo Andrés de Teixido continúa a ser un lugar de referencia e de visita obrigada na zona, **foise reduciendo progresivamente a tradición de peregrinar a Teixido a pé**, seguindo algún dos antigos itinerarios históricos. Segundo informacións recollidas no propio santuario e tamén entre diversos axentes implicados na xestión turística do territorio, a maior parte da xente achégase ata o lugar en vehículos a motor, perdéndose, como consecuencia, a orixinal experiencia da romaxe.

Este fenómeno non é exclusivo de Teixido, senón que acontece con outros importantes santuarios galegos como A Franqueira (A Cañiza), Santa Marta de Ribarteme (As Neves), Santo Antoniño de Penalba (Campo Lameiro)... nos que a peregrinación a pé aos santuarios, nos días previos á festividade do santo ou santa, foise reduciendo paulatinamente e substituíndose polos desprazamentos en coche ou autobús, aínda que sen chegar de todo a desaparecer. De feito nalgúns lugares, como no caso da Virxe da Barca, en Muxía, o costume revitalizouse ao abeiro da promoción dos itinerarios xacobeos e noutros como nos Milagros de Amil ou o Corpiño, a peregrinación a pé continúa a ter un importante peso.

O fenómeno das peregrinacións, moi asentado no noroeste peninsular polo menos desde a Idade Media, provocou o xurdimento dun importante patrimonio cultural ao carón dos mesmos camiños polos que transitaban os romeiros. O maior exemplo foi no seu momento o Camiño de Santiago que contribuíu ao espallamento por toda Europa da arte románica.

Á beira dos itinerarios que levan a Teixido tamén se foron construíndo capelas, igrexas, hospitais, levantando amilladoiros e lugares para dar pousada aos viaxeiros. Desgraciadamente a perda do costume de peregrinar a pé derivou nun progresivo abandono do patrimonio cultural asociado aos itinerarios. O caso máis evidente é o dos amilladoiros, pero isto afectou tamén ao propio trazado dos camiños, que nalgúns zonas presentan estados de deterioro, como é o caso de varios tramos pavimentados próximos ao santuario.

Esta situación, que foi acentuándose progresivamente ao longo das últimas décadas, fixo que diferentes administracións e entidades acometeran proxectos e iniciativas para a recuperación dos camiños de peregrinación e da tradición de peregrinar a Santo André de Teixido. Hoxe en día existen de feito varios itinerarios que se encontran sinalizados e que se ofertan aos potenciais usuarios como “camiños de Santo André”. A situación que nos atopamos no momento presente resúmese nos seguintes puntos:

- Existe unha grande diversidade de camiños sinalizados. Os abordados neste traballo son 7 itinerarios diferentes.
- Os camiños foron sinalizados por administracións e promotores diferentes (Deputación, GDR, Municipios, asociacións e particulares).
- Carecen de unidade de xestión e de imaxe. Contan con sinalizacións diferentes e ás veces coinciden diferentes criterios de sinalización no mesmo camiño.
- Os Itinerarios presentan problemas de mantemento. Os diferentes proxectos executados non previron a necesidade de mantemento periódico dos trazados. Algúns tramos non son transitables e outros están insuficientemente sinalizados.

Os camiños de Santo André constituíron desde o comezo das peregrinacións un elemento fundamental de vertebración do territorio. A súa recuperación e revitalización como produto cultural e turístico, pode de feito axudar a retomar ese valor hoxe case perdido.

O presente traballo toma como punto de partida esta concepción dos camiños de peregrinación a Teixido como factor de desenvolvemento territorial. Desde esta perspectiva fórmase un **dobre obxectivo**:

- Analizar a realidade actual dos camiños de Santo André para coñecer os problemas que lastran a súa valorización.
- Procurar solucións de cara activación dos itinerarios como produto cultural e turístico.

02 3. Os camiños.

Para levar a cabo este traballo de diagnóstico tomamos como referencia de análise os itinerarios que actualmente se ofrecen ao público como Camiño de Santo André.

Son os seguintes:

1_Camiño Vello (desde o Mosteiro de Xuvia en Narón a Teixido). Trátase do camiño máis coñecido e estudado. O seu percorrido reproduce ademais a viaxe realizada polo ilustrado Martín Sarmiento en 1755, iniciado no cenobio de Narón. Foi sinalizado nos anos 2005-2006 pola asociación Costa Ártabra, dentro do Proder II. Neste mesmo proxecto incluíuse una variante que sae desde a ermida de Santa Comba (Ferrol) e enlaza despois co camiño principal. Trátase dun percorrido pensado para facer en 2 ou 3 xornadas.

2_Camiño do mar ou de Ortegál (desde a capela de San Pedro en Mañón a Teixido): Atravesa os concellos de Mañón e Ortigueira, pero en realidade é moito máis longo pois únese coa ruta xacobeá que chegaba polo norte desde Asturias pasando por Ribadeo. É un itinerario histórico tamén moi documentado e foi sinalizado na mesma época que o anterior pola asociación Costa Ártabra.

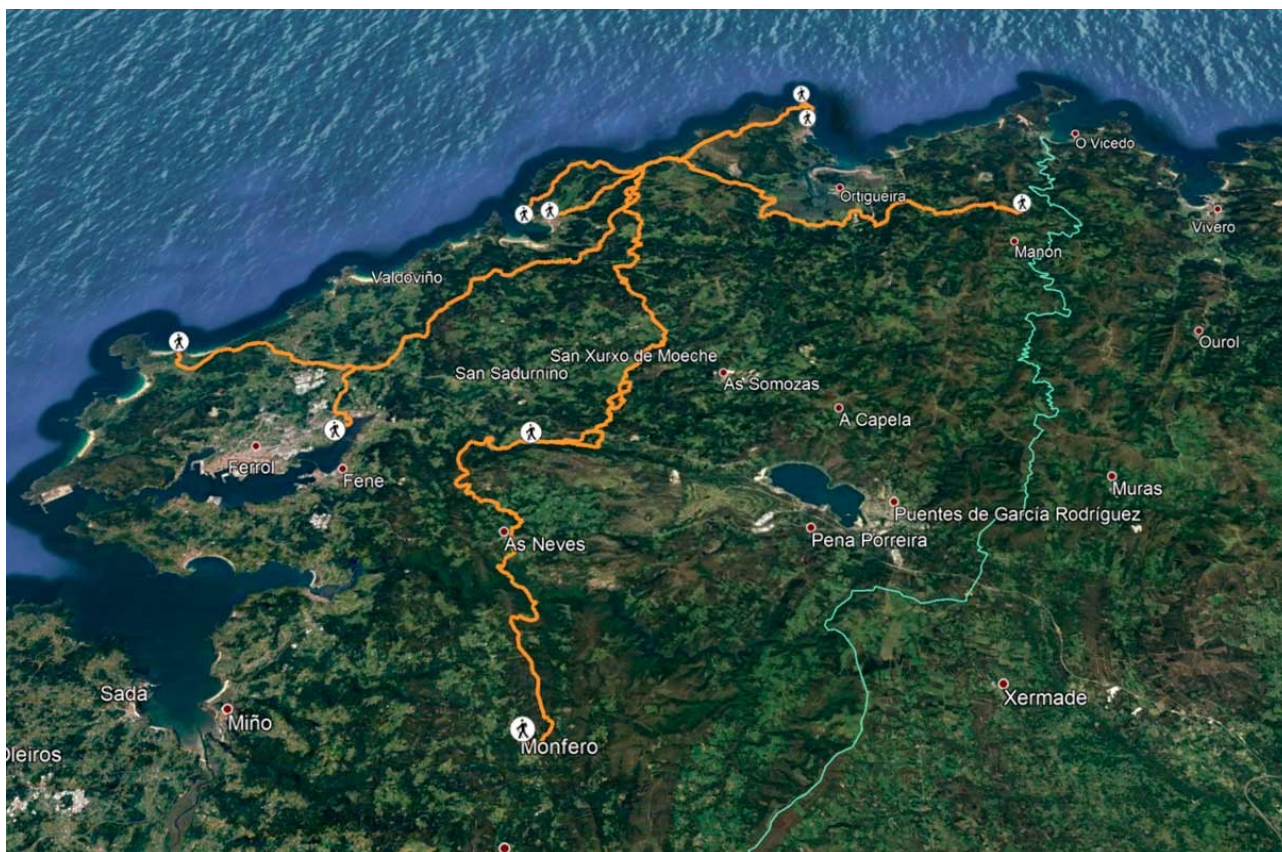
3_GR-55 ou ruta do medievo (desde Betanzos a Teixido): Segue a grandes trazos o percorrido do vello camiño que antigamente pasaba polas Somozas cara a San André de Teixido e se unía ao camiño vello en Porto do Cabo (Valdoviño). Foi recentemente sinalizado pola deputación da Coruña e está pendente de homologación pola Federación Galega de Montañismo. Está pensado para ser feito en 5 etapas ou xornadas.

4_Camiño dos cantís (de Cariño a Teixido): Reproduce a antiga ruta que seguían os romeiros desde a veciña vila de Cariño ata o Santuario de Teixido. Encóntrase sinalizado con carteis interpretativos polo concello de Cariño e o ministerio de medio ambiente. Está pensado para facerlo nunha xornada.

5_Camiño desde Cedeira polo Interior: É un camiño que segue o percorrido que facían moitos romeiros que partían da vila cara a Santo André. Está pensado para facelo en menos dunha xornada.

6_Ruta dos peiraos: Camiño que parte da Vila de Cedeira e vai bordeando a costa ata chegar a Teixido. Trátase dunha ruta paisaxística pensada para ser feita en media xornada aproximadamente.

7. Ruta alternativa do camiño Vello (de Ferrol a Teixido): Segue o mesmo trazado que o camiño sinalizado por Costa Ártabra, pero usando variantes que transitan por camiños de terra. Foi sinalizado polo Club de Montañismo de Ferrol. A ruta está pensada para ser feita en 2 ou tres xornadas.

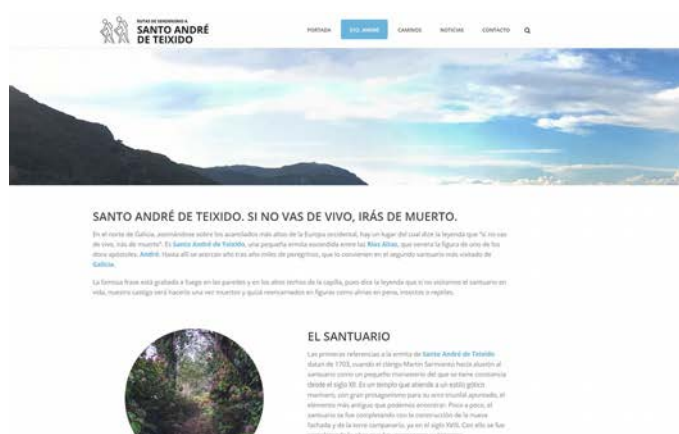

Mapa dos camiños a Santo André analizados no presente traballo. Fonte Google Earth.

Todos estes camiños están ademais a ser promovidos e reactivados pola Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol, que agrupa 9 municipios (Ares, Cabanas, Cedeira, Fene, Ferrol, Mugardos, Narón, Neda e Valdoviño).

A promoción estase a facer ata o momento en base a 2 soportes diferentes pero complementarios:

- **Unha páxina web:** na que se poder ver o percorrido de cada un dos itinerarios e información xenérica sobre os recursos.
- **Un folleto:** con cartografía e ficha técnica dos camiños citados.

Web dos camiños de Santo André de Teixido realizada pola Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol.

03. O DIAGNÓSTICO. UN MÉTODO CUALITATIVO E PARTICIPATIVO DE ANÁLISE.

03.1 As fontes do diagnóstico.

Para cumprir a misión que nos propoñemos neste traballo de activar os camiños de Santo Andre de Teixido como produto de desenvolvemento cultural e turístico formulamos unha **metodoloxía de carácter cualitativo e participativo**.

Con isto referímonos a que este estudo non estará baseado no manexo de fontes estatísticas senón principalmente noutro tipo de fontes que teñen en conta as opinións dos axentes implicados na xestión do territorio polo que transcorren os itinerarios. Trátase de fontes normalmente non cuantificables pero que ofrecen unha fotografía máis certa da realidade.

As fontes que foron utilizadas son as seguintes:

1_ A Realización de grupos de discusión: Consistiu nunha serie de reunións na que se xuntaron a toda unha serie de persoas implicadas na xestión do territorio e vinculados ao tecido cultural, turístico e empresarial do mesmo para falar dos camiños de Santo André. As súas conclusións constitúen a base do presente traballo.

2_ Realización de entrevistas: Foron entrevistas puntuais a algunhas persoas concretas con coñecemento sobre o recurso, o territorio e os itinerarios culturais. Estas foron realizadas ben de maneira presencial o telefonicamente. Entre os entrevistados estiveron André Pena Graña, Arqueólogo e autor dunha das guías máis relevantes de Santo André de Teixido¹; Lois Armada, Arqueólogo de Cariño e autor de varios artigos e traballos sobre Santo André²; Rafael Usero González, autor dunha das máis importantes monografías sobre Santo André de Teixido³ e Laura González-Dopeso Portela, xefa de área de Calidade e Proxectos Europeos de Turismo de Galicia e especialista en Itinerarios Culturais europeos.

3_ Visitas puntuais aos camiños: Aínda que o obxectivo deste traballo non era a revisión en profundidade dos camiños fixéronse algunhas visitas a varios dos itinerarios, para coñecer de primeira man os recursos asociados a eles, algunhas localizacións e lugares clave.

4_ Fam Trip: O 23 de novembro de 2019 realizouse unha viaxe de familiarización aos camiños de Santo André e a ao Santuario. O obxectivo era mostrarlles a varios membros de medios de comunicación e empresas turísticas a potencialidade dos itinerarios a Santo André. Esta iniciativa que naceu con un obxectivo fundamental de promoción, converteuse nunha xornada na que se aportaron numerosas ideas e opinións que decidimos incorporar ao traballo de diagnose. Os participantes neste “Fam Trip” foron, por parte do xornalismo Xurxo Salgado (Director de Galicia Confidencial e xefe de redacción de Historia de Galicia), Xosé Hermida (Cultura Galega) e Mario César Vila (Arqueólogo e colaborador de Diario Cultural da Radio Galega). Por parte dos bloggers e influencers contou coa presenza de Patricia Muñoz (La Brújula Mareada), Miguel Ángel Otero

1 Andres Peña Graña (2006): *San Andrés de Teixido: el camino mágico de los celtas*.

2 Xosé Lois Armada Pita (1997): “Cultos ancestrais e peregrinacións a Teixido”. En *O Camiño inglés e as rutas atlánticas de peregrinación a Compostela*.

3 Rafael Usero González (1972): *El santuario de San Andrés de Teixido*.

Soliño (Planeta Tour y Planeta Estambul) e Mauro Sanín (Central Folque). E no tocante as axencias e empresas turísticas Antonio Vázquez (Xeitura e Celtia Travel), Diego Carreira (Verdant Experiences) e Isabel Sousa (Explore Iberia/Portugal).

Algunhas imaxes do Fam Trip polos camiños de Santo André de Teixido.

5_ Xornada temática sobre Santo André: O sábado 30 de novembro de 2019 celebrouse na vila de Cedeira unha “Xornada sobre Santo André de Teixido e os Camiños de Peregrinación: reflexións para a valorización dun camiño histórico”, coa participación de sete especialistas en Santo André de Teixido e os camiños de Peregrinación. Este evento serviu para visibilizar os camiños, presentar as conclusións do presente diagnóstico, pero tamén para reflectir sobre as posibilidades de futuro dos itinerarios. A xornada resultou moi interesante porque nelas se aportaron algúns datos novos aos diagnósticos e durante as dúas mesas redondas que se realizaron saíron algunhas propostas que se incorporan ao presente traballo.

XORNADA SOBRE SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO E OS CAMIÑOS DE PEREGRINACIÓN

Reflexións para a valorización dun camiño histórico
No auditorio municipal de Cedeira

Sábado 30 novembro

MAÑÁ

10:00 - 10:30h. **INAUGURACIÓN XORNADA.** Pablo Moreda Gil. Alcalde de Cedeira.

10:30 - 11:00h. **“OS CAMIÑOS DE PEREGRINACIÓN A SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO. NOVAS APORTACIÓNS”.** Rafael Usero González. Cronista oficial de do concello de Cedeira.

11:00 - 11:30. **“O PATRIMONIO XEOLÓXICO NOS CAMIÑOS DE SANTO ANDRÉ”.** Francisco Canosa Martínez. Investigador e doutor en xeoloxía pola Universidade de Oviedo.

11:30 - 12:00h. PAUSA / CAFÉ

12:00 - 12:30h. **“PASADO E PRESENTE DO CAMIÑO FRANCÉS DA COSTA DE SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO”.** Xosé Carlos Breijo Rodríguez. Docente, historiador e Cronista oficial do Concello de Ortigueira.

12:30 - 13:00h. **“O CAMIÑO DE SANTO ANDRÉ COMO RECURSO PATRIMONIAL E TURÍSTICO”.** María Elvira Lezcano González. Doutora e Profesora da Escola Universitaria de Turismo da Coruña (CENP).

13:00 - 14:00 **MESA REDONDA.** A recuperación dos camiños de Santo André de Teixido.

Menú especial para asistentes (15€).
no restaurante Villavella (Cedeira).
Reserva no telef. 981 48 07 64.
*Admitense reservas ata o luns 25.

1º Prato: sopa de peixe
2º Prato: carne asada de tenreira / pescada fresca á galega (a escoller).
Sobremesa: miñollas.
Bebida e café.

TARDE

16:30 - 17:00h. **“PROBLEMÁTICAS ARREDOR DOS CENTROS DE PEREGRINACIÓN”.** Bieito Pérez Outeiriño. Arqueólogo, museólogo, anterior director do Director do Museo das Peregrinacións e de Santiago.

17:00 - 17:30h. **“A EXPERIENCIA DOS CAMIÑOS DE SANTIAGO COMO PRODUCTOS CULTURAIS E TURÍSTICOS”.** Xosé Manuel Santos Solla. Doutor en Xeografía, catedrático da Universidade de Santiago de Compostela e especialista na análise turística do Camiño de Santiago

17:30 - 18:00 PAUSA / CAFÉ

18:00 - 18:30h. **“CONCLUSIÓN DA DIAGNOSE SOBRE OS CAMIÑOS A SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO”.** César Abella. Director de Trivium ECT.

18:30 - 19:30h. **MESA REDONDA.** As posibilidades de futuro do camiño de peregrinación a Santo André.

19:30h. **CLAUSURADA XORNADA.**

Entrada Libre

Información e inscricións:
xornadateixido@gmail.com
981 074 963 (operativo entre 9 e 14h.).
[Formulario de inscrición.](#)

Programa da “xornada sobre santo André de Teixido”. 30 de novembro de 2019.

Poñentes e asistentes á xornada sobre Santo André de Teixido.

6_ Traballos e estudos recentes sobre os camiños: Outra das bases importantes para a realización do presente diagnóstico foron algúns traballos realizados sobre os camiños a Santo André de Teixido. Algúns deles foron realizados nos últimos anos, polo que teñen aínda plena vixencia. A estes traballos referirémonos no seguinte epígrafe.

03.2 Os traballos precedentes. Punto de partida

Os traballos realizados ata o momento constitúen un importante punto de partida de cara a sentar as bases do diagnóstico actual da situación dos camiños a Santo André de Teixido e por este motivo deben ser tidos en conta á hora de emprender novas accións e estudos.

Aqueles que usamos como referencia para a elaboración do presente diagnóstico son os seguintes:

1. Plan marco de Intervención no camiño de Santo André (2005-2006). Realizado por Proyfe para o GDR Costa Ártabra, dentro do programa Proder II.

Foi o proxecto máis ambicioso realizado ata o momento no ámbito dos camiños de peregrinación. Entre as accións realizadas destacan as seguintes:

- **Estudo dos trazados dos camiños.** Neste estudo participaron diferentes expertos (arquitectos, arqueólogos, historiadores). O traballo máis importante fíxose sobre o trazado do chamado camiño Vello (que unía o mosteiro de San Martiño de Xuvia e Narón) e tamén sobre o camiño do mar, que a travesa as terras de Ortegal.
- **Sinalización.** Colocouse unha completa sinalización tanto direccional (monólitos de granito co símbolo dun peixe) como interpretativa (paneis de grande formato informando sobre puntos e recursos concretos do camiño).
- **Folletos e guía do camiño.** Editouse unha guía organizada en tramos e que permitía facer o tinerario no trazado do camiño vello ou dos romeiros. Ao trazado entre Narón e Teixido, engadíuselle tamén unha prolongación ata a ermida de Santa Comba (Ferrol).
- **Deseño dun manual de identidade corporativa e logotipo do camiño.** O logotipo escollido é o que aparece en toda a sinalización do camiño e representa o peixe que leva colgado a imaxe de Santo André venerada no santuario.
- **Realización dun inventario de recursos.** Para este proxecto realizouse un completo inventario de recursos culturais e naturais ligados ao itinerario⁴.

Guía e monólitos instalados pola Asociación Costa Ártabra.

4 Non conseguimos acceder a este traballo, pero en todo caso cremos que polo seu calado debería estar poder ser consultado e usado como base para futuros proxectos de documentación e desenvolvemento no resto de camiños que quedan por estudar.

2. Plan director do Camiño de Santo André (2011).

Foi realizado para a Deputación da Coruña. Ocúpase do camiño dos romeiros ou camiño Vello e toma como punto de partida para o traballo o itinerario proposto na guía editada pola Asociación Costa Ártabra.

Neste plan director faise un diagnóstico previo sobre o recurso en base a súa situación dentro do contexto turístico global e do xeodestino no que se insire.

A partir de aquí elabora unha proposta para o desenvolvemento do Camiño de Santo André como produto turístico establecendo unha serie de estratexias orientadas ao produto, ao mercado, ao posicionamento do camiño e remata coa definición dun completo plan operativo.

A maior parte das conclusións establecidas no diagnóstico do plan director son válidas na actualidade. Os únicos cambios refírense en xeral a un maior deterioro da sinalización do camiño e ao incremento das necesidades de mantemento dos trazados.

3. El Camino de San Andrés de Teixido (A Coruña): raíces históricas, gestión cultural y turismo (2016).

Trátase dunha tese sobre o Camiño de Santo André de Teixido realizada pola doutora María Elvira Lezcano González, profesora da Escola Universitaria de Turismo da Coruña (CENP) e especialista en interpretación do patrimonio. A autora participou no **Plan marco de Intervención no camiño de Santo André**, da Asociación Costa Ártabra e boa parte desta experiencia no estudo do itinerario queda plasmada na súa tese.

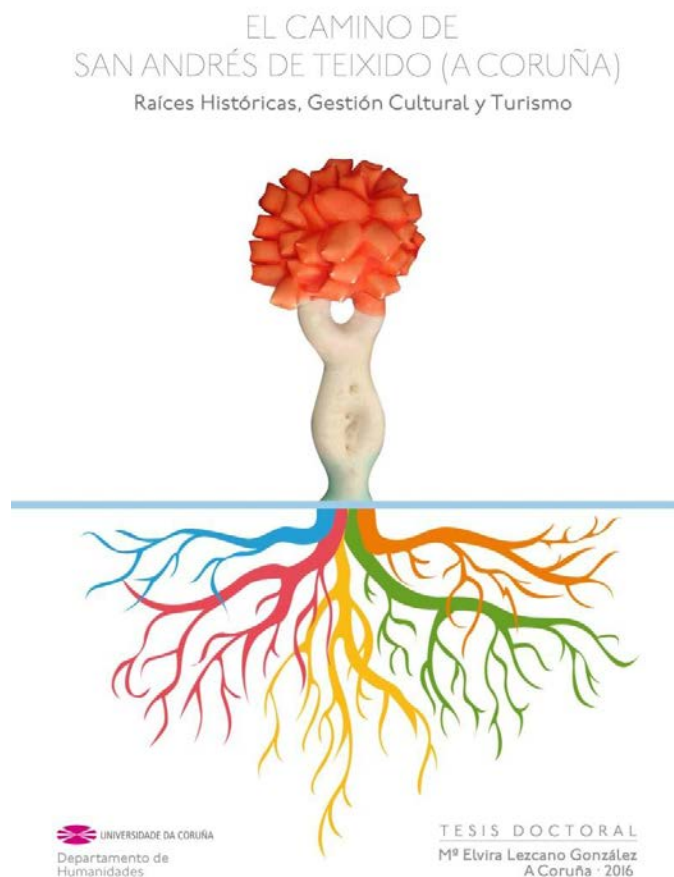
Este traballo céntrase no itinerario histórico coñecido como Camiño Vello, que une o concello de Narón con Santo André de Teixido, e presenta grande interese pola súa minuciosidade. De feito, parte dunha análise inicial do recurso desde diferentes puntos de vista como son os antecedentes históricos, os elementos patrimoniais ligados ao camiño, as figuras legais de protección vinculadas cos itinerarios, as actuacións relacionadas coa difusión do camiño...

Especial interese ten a sección na que fai unha comparación con proxectos de valorización sobre outros camiños de peregrinación históricos entre os que se atopan algúns casos de éxito moi significativos como como The Way of St. Andrews (Escocia) ou o “Camino Viejo de Candelaria” (Tenerife). Especialmente o primeiro pola relación coa mesma advocación que Teixido. Pero tamén merecen atención o camiño a Santo Toribio de Liébana (Cantabria), As Javieradas (Navarra), O Camino do Rocío (Huelva), O Camiño Ignaciano (Euskadi, La Rioja, Navarra, Aragón e Cataluña).

A profesora Lezcano fai ademais unha revisión bastante actualizada (2016) do estado do camiño analizando o seu percorrido, a súa sinalización, a conservación, servizos e oferta turística así como todas as cuestións problemáticas e de conflito que presentan estas categorías.

Outro elemento interesante do estudo é a realización dunha serie de entrevistas entre a poboación local para coñecer a súa valoración do camiño de peregrinación. Bastantes das conclusións destas entrevistas son coincidentes cos resultados do diagnóstico do presente proxecto.

A tese remata coa proposta dun plan de interpretación para o Camiño de Santo André de Teixido.

Portada da Tese de doutoramento de Mª Elvira Lezcano González.

4. Informe da empresa Volta Montana sobre o estado dos camiños a Santo André de Teixido. (2017).

Trátase dun informe bastante completo realizado por Pablo Conde e Cristina Collazo, das empresas Volta Montana e Culturskopio, que foi enviado a todos os concellos polos que transcorren os diferentes itinerarios.

Un dos aspectos máis interesantes deste estudo é que, ademais ser o máis recente dos feitos ata o momento, ocúpase non só dun camiño senón de varios trazados, que son os seguintes:

- Nº1 Camiño Vello (Narón - Santo André, con variantes).
- Nº2 Ruta dos Peiraos (Cedeira - Santo André pola costa).
- Nº4 Camiño dos Cantís (Cariño - Cabo Ortegal - S. André de Teixido pola costa).
- Nº5 Camiño do Mar (ven dende Ribadeo).

Deixouse fóra do informe o chamado Camiño do Medievo (Betanzos – Santo André), porque naquelas datas encontrábase en proceso de homologación pola Federación Galega de Montañismo e en principio non presentaba problemas de sinalización e mantemento do trazado. Actualmente, dous anos despois, este camiño segue sen aparecer nas listaxes dos sendeiros homologados da Federación.

Este informe ocúpase principalmente de analizar as fallas e necesidades de sinalización dos diferentes camiños realizando propostas de mellora e acondicionamento.

04. OS GRUPOS DE DISCUSIÓN.

04. 1. *Que son. Obxectivos.*

Para a realización do presente diagnóstico empregouse, ademais dos estudos e informes referidos no anterior apartado, unha **metodoloxía de carácter cualitativa e participativa** que permitira introducir un elemento de contraste respecto aos traballos precedentes.

Para iso prestouse atención preferente ás fontes primarias de información, especialmente á aqueles datos que podían achegar os axentes directamente implicados no desenvolvemento turístico, cultural e económico do territorio comprendido dentro da Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol e no ámbito dos camiños de peregrinación a Santo André. Estamos a falar de representantes do sector da intermediación turística, aloxamento, restauración, mundo da cultura, técnicos de cultura e turismo das administracións, asociacións culturais, artesáns...

Para levar a cabo unha análise máis eficaz empregouse a ferramenta de **“focus group”** ou **grupos de discusión**. Trátase dunha instrumento, normalmente aplicado a estudos de mercado e de análise social, que consiste en reunir a un grupo de persoas, algunhas que se coñecen previamente e outras non, para falar e analizar un tema común. Neste caso o tema de discusión foron os camiños a Santo André de Teixido. A dinámica ten a demais a vantaxe de favorecer a creación de procesos de traballo colaborativo entre os participantes, que permiten extraer conclusións consensuadas e de aplicación xeral.

Baixo esta perspectiva o obxectivo era por tanto dobre:

- En primeiro lugar **obter información cualificada** a partir de persoas e entidades que coñecen a zona e o recurso de primeira man, con todas as súas problemáticas e necesidades.
- En segundo lugar xerar unha serie de **dinámicas participativas** entre os axentes implicados, de cara a definir estratexias de conxunto en cuestións como o modelo de xestión, a conservación ou a difusión dos camiños de peregrinación. En definitiva trátase de procurar o consenso entre as institucións e persoas convidadas ás sesións de traballo. Desta maneira tanto o diagnóstico, como as propostas derivadas do mesmo poderán ser non só avaladas, senón tamén asumidas e lideradas posteriormente pola sociedade local.

Esta perspectiva cualitativa e participativa foi completada coa incorporación á diagnose dos puntos de vista dos asistentes ao “Fam Trip” do 23 de novembro e á “Xornada sobre Santo André” o 30 de novembro.

04. 2. Convocatoria

Para o desenvolvemento dos grupos de discusión organizáronse 3 mesas sectoriais temáticas que se reuniron en 2 días diferentes⁵.

1. Mesa de xestores culturais e personalidades da Cultura (3 de outubro pola mañá): convidáronse persoas relacionadas coa xestión cultural e co mundo da cultura en xeral, que operan actualmente no territorio por onde transcorren os diferentes camiños a Santo André (técnicos de cultura, museos, historiadores, concelleiros...).

b. Mesa turística, de empresas e asociacións profesionais (3 de outubro pola tarde): convidáronse perfiles vinculados co mundo do turismo (técnicos de turismo, concelleiros, intermediación turística, restauración, aloxamento...). Porén, dado o carácter transversal da actividade convocouse tamén a profesionais de sectores que participan da actividade turística e cuxa actividade se ve afectada polos fluxos turísticos (artesáns, asociacións profesionais, xerentes de GALP e GDR...).

d. Mesa de profesionais vinculados ao mundo do patrimonio cultural e natural (4 de outubro pola tarde): A esta sesión convocáronse a diferentes profesionais que traballan no sector do patrimonio cultural dentro do territorio tanto no eido da investigación, como da posta en valor, e da difusión.

Para garantir unha alta participación enviáronse algo máis de 200 correos electrónicos a diferentes enderezos e reforzouse este envío con chamadas telefónicas a aqueles axentes máis directamente relacionados co recurso (concellos, GDR, GALPs, Artesáns, Empresas de aloxamento e restauración...

Nome	Institucións e departamentos contactados
	Concello de Cedeira (concellaría de cultura, concellaría de turismo e alcaldía)
	Concello de Ares (concellaría de cultura e alcaldía).
	Concello de Ferrol (departamento de Cultura e deportes de Ferrol, oficina de turismo, Sociedade Mixta Turismo Ferrol)
	Concello de Cabanas (turismo de Cabanas, alcaldía, Concellaría de Promoción Económica, Turismo, Urbanismo, Medio Ambiente, Participación Veciñal...)
	Concello de Mugar dos (departamentos de cultura, turismo e patrimonio)
	Concello de Valdoviño (alcaldía, concellaría de cultura, educación, xuventude, servizos sociais, sanidade e turismo)
	Concello de Neda Neda (departamento de cultura de Neda).
	Concello de Narón (Padroado de cultura Narón, concellaría de turismo)
	Concello de Fene (turismo de Fene e alcaldía).
	Concello de Cariño (Concellaría de cultura e deporte, turismo de Cariño).
	Concello de Mañón (cultura e deportes de Mañón e Alcaldía)
	Concello de Moeche (concellaría de cultura e turismo e alcaldía).

5 As diferentes mesas dos grupos de discusión tiveron lugar no Auditorio Municipal do concello de Narón.

	Concello de Ortigueira (turismo e alcaldía de ortigueira)
	Concello de Cerdido (cultura de Cerdido).
	Concello de Pontedeume (Alcaldía, cultura e turismo de Pontedeume)
	Concello de Monfero (alcaldía e turismo de Monfero).
	Concello de As Pontes (concellaría de Turismo, Hostalaría, Comercio e Emprego)
	Concello de San Sadurniño (Concellería de promoción do emprego, do medio rural e do turismo, axencia de desenvolvemento local).
	Concello das Somozas (alcaldía das Somozas).
	Concello de Vilarmarior (Alcaldía).
	Técnico Cultura A Capela (Alcaldía).
	Museo Mares de Cedeira
Xosé María Torres	Presidente da Asociación Terras de Ortegá.
Ramón Tudela Guerrero	Presidente da Fundación Santo André de Teixido
Vicente Bretal Sande	Sacerdote da parroquia de Régoa e do Santuario de Santo André de Teixido.
Simone Saibene	Director e guionista do filme “Pelerinaxes”. Noveolas producciones (Ourense).
Elia Rico Lagarón	Presidenta da Sociedade Cultural Medulio.
Susana E. González Amado	Ceramista creadora das caveiras de Santo André. Taller Terralume
Rafael Usero González	Autor da monografía máis completa sobre Santo André. Cronista oficial da Vila de Cedeira
Jacobo Suárez Vilela	Museo do Surf de Valdoviño de Goodlife consultores
Mar López-Leitón Ramos	Galp Mariña-Ortegá.
María Antonia Fernández Abeledo	Galp Golfo Ártabro Norte.
	GDR-24 comarcas de Ferrol, Eume, Ortegá e os concellos de Miño e Vilarmarior. Asociación Seitura22.
	Confraría de pescadores de Cedeira.
	Asociación Profesional de Guías turísticos de Galicia.
Francisco Zaera Pérez	Presidente da Asociación de comerciantes e hostaleiros do casco vello de Cedeira
Emilio Vázquez Rey:	Presidente da Asociación de Empresarios da Hostalería de Ferrol e comarca
Ismael Durán	Presidente da Asociación ecuestre A Crina.
Rut Ojea Reyes	Responsable da Axencia de Viaxes A Casa da Maleta (Cedeira).
	Axencia de Viaxes DMC Galicia
María Dolores Rubido Martínez	Directora da empresa Roteiros.
José Picallo	Casa do Morcego (Porto do Cabo, Valdoviño).
	Complexo Aldea Nova (Narón).
Laura González-Dopeso Portela	Xefa da área de Calidade e Proxectos Europeos de Turismo de Galicia.
Xan Ramírez Gómez	Presidente do Club de Montaña de Ferrol.

	Mesón Eiravella de Santo André de Teixido.
	Taberna hermanos Bouza de Santo André de Teixido.
	Restaurante Os Loureiros de Santo André de Teixido.
	Restaurante Os De Teixedelo de Santo André de Teixido.
Jorge Bellón Rodríguez	Artesanía Tenda Fina Cedeira (artesanía) e presidente da Asociación de eventos Santo André de Teixido.
	Recuerdos el Santuario. Tenda de Artesanía de Santo André de Teixido.
Fátima Grandal	Artesá de Santo André de Teixido.
Xan Ramírez Gómez	Presidente do Club de Montaña de Ferrol.
Rubén Labisbal Pérez	Presidente da Asociación Cultural Ferrolterra Antiga.
Susana Ricart Guillot	Arqueóloga, xerente da Empresa Adóbrica.
André Pena Graña	Historiador e Arqueiro do concello de Narón.
María Loira Enríquez	Profesora de Prehistoria e cultura material da UNED da Coruña.
Emilio Ramil González	Arqueólogo xerente da Empresa Axa arqueoloxía.
Fernando Alonso Romero	Catedrático de Historia e cultura dos países de fala inglesa na USC.
Lois Armada Pita	Arqueólogo, Investigador do Instituto de Ciencias de Patrimonio do CSIC (Incipit).
David Fernández Abella	Arqueólogo xerente da empresa Argos.
Bernardo Máiz Vázquez	Historiador Ferrolán.
Juan Ramón Vidal Romaní	Xeólogo, profesor emérito da Universidade da Coruña.
Francisco Canosa	Xeólogo e Promotor das xeorutas.
	Asociación Amigos Xeoparque Ortegal.
Alberto González Fernández	Alcalde de Valdoviño.
Eloy	Arqueólogo de Narón.
Susana E. González Amado	Ceramista creadora das caveiras de Santo André. Taller Terralume
Victor Alonso Troncoso	Profesor de historia antiga da UDC.
García Allut	Profesor da UDC.vicedecanode la Facultade de Humanidades y antropólogo.
Pedro Armas Diéguez	Profesor de Xeografía Universidade da Coruña
Pablo Saavedra Roel	Investigador da Universidade da Coruña
M ^a Elvira Lezcano González	Doutora e profesora da Escola de Turismo da Coruña e experta en Santo André de Teixido

04. 3. Metodoloxía e dinámica dos grupos de discusión.

De cara a que a dinámica resultase o máis áxil posible, dividiuse cada unha das mesas sectoriais en grupos máis pequenos de 7 a 8 persoas, coordinados cada un deles por un moderador encargado de introducir as diferentes actividades, formular preguntas, regular os tempos...

O esquema de traballo foi o mesmo en cada unha das sesións e a duración total das mesmas foi entre 105 e 120 minutos. Nas tres mesas nas que se dividiu a convocatoria utilizouse a mesma metodoloxía de traballo, que de xeito resumido foi a seguinte:

1. Presentación do proxecto aos asistentes, exposición dos obxectivos xerais e da metodoloxía dos grupos de discusión.

2. Realización individual de varios exercicios escritos con preguntas xenéricas sobre Santo André de Teixido e o camiño de peregrinación. Duración: 10-15 minutos aprox.

3. Posta en común das cuestións chave do recurso. Discusión dos aspectos tratados nos exercicios individuais. Duración: 45 minutos aprox.

4. Propostas: Proposta de actuacións sobre as cuestións formuladas na fase anterior. Duración 45 minutos aprox.

5. Recolleita de exercicios individuais e despedida.

En toda esta formulación procurábase 2 cousas:

- Que o diagnóstico sobre os camiños fose realizado entre todos os asistentes.
- Que a partir do diagnóstico saíra unha batería de propostas froito do debate.

Grupo de discusión para o:

Diagnóstico e paquete de medidas para a promoción do Camiño de Peregrinación de Santo André de Teixido.

Mesa de patrimonio cultural e natural
Venres 4 de setembro de 2019

1. Que é para ti o Camiño de Santo André de Teixido?
Podes usar unha palabra, varias palabras, ou unha frase.

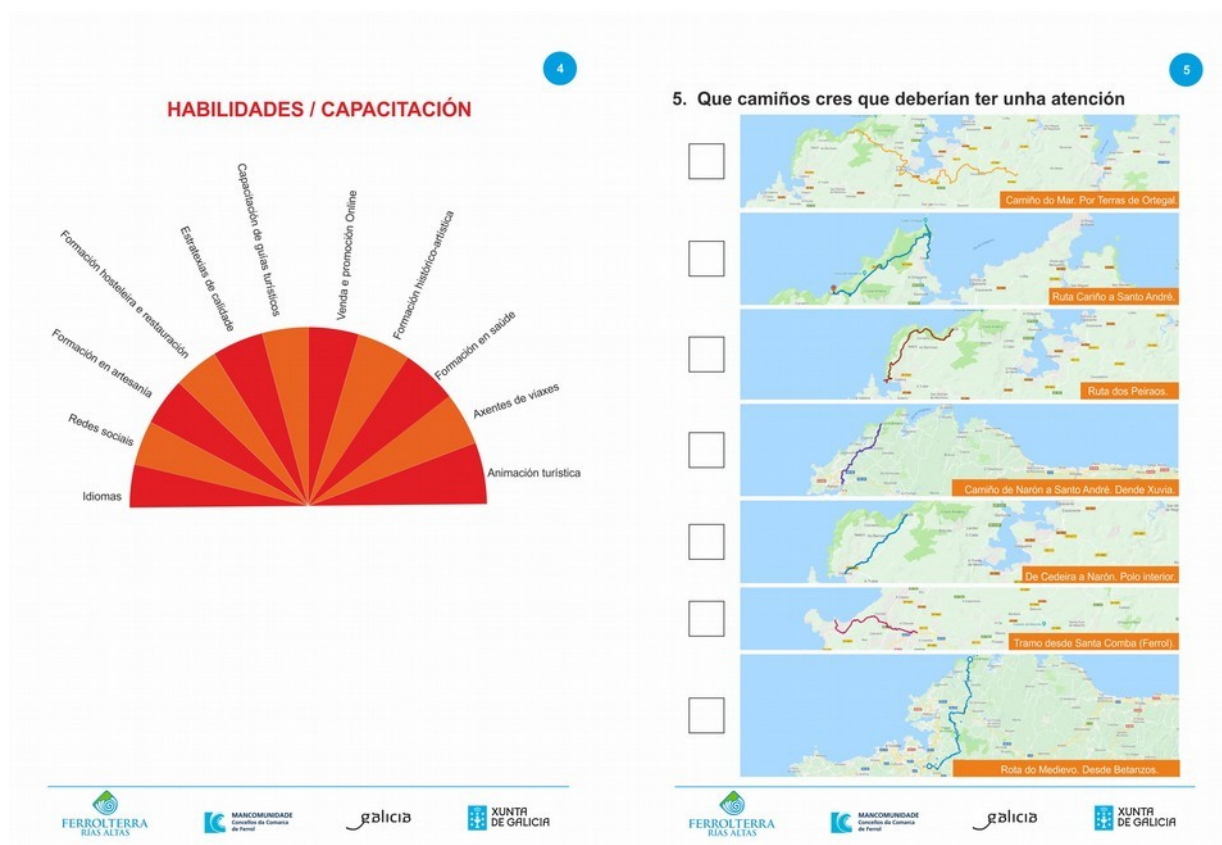
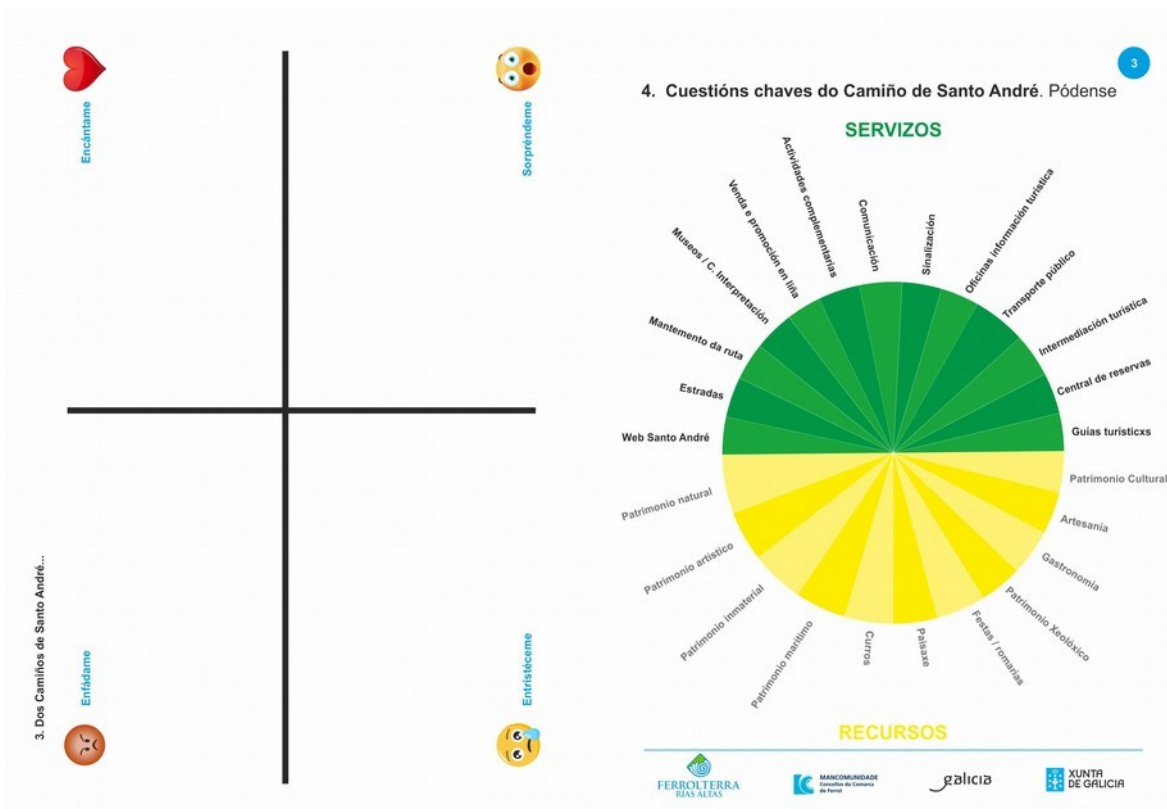

2. Cinco recursos culturais, patrimoniais, naturais vinculados ao Camiño de Santo André de Teixido. Os máis importantes segundo ti. Cales levarían máis likes?

FERROLTERRA RÍAS ALTAS
MANCOMUNIDADE Consello da Comarca de Ferrol
galicia
XUNTA DE GALICIA

FERROLTERRA RÍAS ALTAS
MANCOMUNIDADE Consello da Comarca de Ferrol
galicia
XUNTA DE GALICIA

6. Cales son segundo ti as prioridades actuais dos camiños?

Sinalización	Promoción	Conservación e mantemento
Divulgación	Planificación	Coordinación entre administracións
Meiora de infraestruturas	Comercialización	Estudo das rutas
Outras prioridades?		

7. Cal debería ser segundo ti a súa categoría co camiño?

Un camiño de relevancia comarcal	Unha ruta relixiosa
Unha variante ou prolongación do Camiño de Santiago	Un Ben de Interese Cultural (BIC)
	Un itinerario Cultural Europeo
Outras categoría?	

Exercicios da parte individual dos grupos de discusión.

04. 4. Asistencia aos grupos de discusión.

Finalmente a estas reunións asistiron un total **de 40 persoas** de perfís variados, aproximadamente un 20% das convocadas. En liñas xerais corresponderon ás seguintes tipoloxías:

- Técnicos de concellos (cultura, turismo e un Axente de desenvolvemento local),
- Técnicos e xerencia da Mancomunidade de Concellos de da Comarca de Ferrol.
- Concelleiros de cultura e turismo de varios concellos do territorio.
- Alcalde de Valdoviño.
- Persoal dos GDR.
- Presidente do club de montaña de Ferrol.
- Membros de asociacións culturais.
- Propietarios de negocios de aloxamento turístico.
- Artesáns de Santo André de Teixido.
- Presidente asociación empresarios de Ferrol e Comarca
- Persoas vinculadas ao patrimonio cultural e que traballaron no desenvolvemento do Camiño de Santo André.

O persoal vinculado aos concellos do territorio por onde pasa o camiño de Santo André, tanto técnicos como responsables políticos, foi maioritario respecto aos outros perfís. En total asistiron 16 persoas, un 43% do total. Os concellos asistentes foron os seguintes:

- Valdoviño: 4 persoas
- Mugardos: 3 persoas
- Narón: 1 persoa.
- Fene: 1 persoa.
- Pontedeume: 1 persoa.
- Cedeira: 3 persoas
- San Sadurniño: 1 persoa.
- As Pontes: 1 persoa.
- Cabanas: 1 persoa

A relación total de participantes nos grupos de discusión sobre o Camiño a Santo André de Teixido ofrécese a continuación:

MESA DE CULTURA

Día: Xoves 03 de outubro de 2019.

Lugar: Auditorio municipal de Narón.

Horario: de 10 a 12:00 h.

N.º asistentes: 13 persoas.

Coordinadores de mesas: César Abella Vázquez, Juan Ángel Anca Calvo e Leonardo González Pérez.

Nome e apelidos	Institución / Profesión
Manuel Martínez López	Concello de Cedeira. Concelleiro de Ocio e Tempo Libre.
Ermitas García Ríos	Concello de Cedeira. Concelleira de cultura.
Carmela Prieto Cal	Concello de Cedeira. Concelleira de Turismo.
Ignacio Fernández López	Axente de desenvolvemento local do Concello de San Sadurniño.
Alberto González Fernández	Alcalde de Valdoviño.
Rita Díaz González	Concello de Valdoviño. Técnica de Turismo.
Rosa Ana García López	Concello de Valdoviño. Concelleira.
Lola González Lorenzo	Concelleira de Cultura de Mugarbos.
Jessica Sabín Fernández	Concelleira cultura Valdoviño.
Vicente Bretal Sande	Sacerdote da parroquia de Régoa e do Santuario de Santo André de Teixido.
Natalia Hermida Rico	Concello de Narón. Concelleira de Turismo.
María J. Mesías Rodríguez	Goodlife consultores. Coordinación plan de Turismo da Mancomunidade.
Luís Alcalá Baillie	Xerente da Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol.

Desenvolvemento do grupo de discusión sobre cultura durante o xoves 03 de outubro de 2019.

MESA PROFESIONAL E DE TURISMO

Día: Xoves 03 de outubro de 2019.

Lugar: Auditorio municipal de Narón.

Horario: de 16 a 18:00 h.

N.º asistentes: 19 persoas.

Coordinadores de mesas: César Abella Vázquez, Juan Ángel Anca Calvo e Leonardo González Pérez.

Nome e apelidos	Institución / Profesión
Xan Ramírez Gómez	Club de Montaña de Ferrol.
Anxo Martínez Zas	Asociación Seitura22 (GDR).
Natalia Hermida Rico	Concello de Narón. Concelleira de Turismo.
Estefanía Purriños Mira	Concello de Mugardos. Técnico de turismo.
Ana Castro Blanco.	Coordinadora de Aldea Nova.
Emilio Vázquez Rey	Asociación de Empresarios de Hostalaría de Ferrol e Comarca.
Elena López Seco	Concello de As Pontes.
José Picallo Fontenla	Casa do Morcego.
Iago Varela Martínez	Concello de Cabanas. Concelleiro de turismo.
Elena Díaz Pardo	Oficina de Turismo de Valdoviño.
Jorge Bellón Rodríguez	Artesán de Santo André de Teixido.
Juan José Franco Casal	Concelleiro Urbanismo e turismo de Fene.
Fátima Grandal Rodríguez	Artesá de Santo André de Teixido.
Beatriz Abella Míguez	Coordinadora Aldea Nova.
Antonia Martínez Díaz	Casa do Morcego.
Patricia Casal Castro	Técnica de turismo de Mugardos.
Silvia Sanmartín Corral	Goodlife consultores. Informadora turística de Pontedeume.
María J. Mesías Rodríguez	Goodlife consultores. Coordinación plan de Turismo da Mancomunidade.
Luís Alcalá Baillie	Xerente da Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol

Desenvolvemento do grupo de discusión sobre turismo durante o xoves 03 de outubro de 2019.

MESA DE PATRIMONIO CULTURAL

Día: Venres 04 outubro de 2019.

Lugar: Auditorio municipal de Narón.

Horario: de 16 a 18 h.

N.º asistentes: 8 persoas.

Coordinador de mesa: Leonardo González Pérez.

Nome e apelidos	Institución / Profesión
Manuel Pita Gómez	Asociación Cultural Ferrolterra Antiga. Profesor de Secundaria.
Susana Ricart Gillot	Arqueóloga de Adóbrica. Participou no proxecto arqueolóxico de sinalización do Camiño de Santo André.
Rubén Labisbal Pérez	Asociación Cultural Ferrolterra Antiga.
Antonio Casal Velázquez	Asociación Cultural Ferrolterra Antiga.
Eloi Saavedra	Arqueólogo de Narón.
David Fernández Abella	Arqueólogo da empresa Argos.
María Elvira Lezcano González	Licenciada en Historia. Técnica en empresas e actividades turísticas. Autora dunha tese sobre o Camiño de Santo André de Teixido.
Susana González Amado	Ceramista e divulgadora. Creadora das caveiras de Santo André.

Desenvolvemento do grupo de discusión sobre turismo durante o venres 04 de outubro de 2019.

04. 5. Primeira fase. Resultados dos exercicios individuais.

A primeira dinámica dos grupos de discusión foi a realización de 6 breves exercicios individuais sobre os camiños e Peregrinación. Estes exercicios foron recollidos ao final de cada sesión. Os obxectivos dos mesmos foron os seguintes:

- Tratar de obxectivar algunhas cuestións chave referentes aos camiños (recursos máis importantes, prioridades, itinerarios...).
- Xerar respostas entre os asistentes que puideran ser comparables.
- Obter respostas individualizadas e anónimas que non estivesen condicionadas por unha dinámica de grupo.

1. Que é para ti o camiño de Santo André de Teixido?

Esta pregunta fíxose para coñecer os valores que transmite o camiño ou camiños de Santo André de Teixido aos axentes do territorio. Aos participantes permitiúselles a posibilidade de responder a través de varias palabras ou ideas xerais ou usar unha frase. Os conceptos máis repetidos pódense ver plasmados de maneira gráfica na seguinte nube de tags.

Nube de tags dos conceptos sinalados nas diferentes sesións de traballo.

A nube de palabras apuntadas rebela que o camiño é unha realidade complexa e múltiple. Os conceptos máis repetidos foron por esta orde **tradición, natureza, cultura, peregrinación, historia, paisaxe, ancestral, turismo e patrimonio**. Esta circunstancia rebela tamén un peso moi importante

dos elementos vinculados ao patrimonio inmaterial que forman parte inseparable tanto dos camiños a Santo André como do propio núcleo poboacional vinculado ao santuario.

Esta realidade quedou ademais expresada a través das persoas que definiron os camiños de Santo André de Teixido a través dunha frase. Estas son todas as frases recolleitas:

- É o verdadeiro Camiño de peregrinación dos Galegos. Os galegos non peregrinaban a Santiago. É un camiño histórico de peregrinación xa dende a Idade Media, no que enviaban os presos a cumprir a súa condena facendo ese camiño de peregrinación. Une polo tanto todos os concellos polos que pasan os diferentes camiños.
- O irmán pequeno do Camiño de Santiago
- Peregrinación ao santo.
- Unha posibilidade de mellorar o turismo no concello. Riqueza cultural e paisaxística.
- Lugar sagrado para crentes.
- Un recurso cultural e turístico cun gran valor patrimonial.
- Lugar único no mundo.
- Onde se xuntan lenda e tradición.
- Tradición familiar.
- Unha das vías de peregrinación máis antigas de Europa (Camiño Ancestral).
- Unha antiga ruta de peregrinación.
- Un camiño que produce relaxación e de peregrinación.
- É unha oportunidade turística para a Comarca que ben explotada pode supor unha experiencia vital para os camiñantes.
- O Camiño de peregrinación de Galicia.
- Viaxe inesquecible.
- Camiño de posibilidades.
- Esquecido pola administración.
- Se non vas de vivo vas de morto.
- Ruta de peregrinación que vivín desde nova.
- Ruta turística e de peregrinación.
- Un moi bo recurso turístico, cultural e paisaxístico que se debería poñer en valor pero, como sucede co núcleo histórico de Santo André, empeñámonos en promover denantes de acondicionar.
- Unha aventura para facer cos amigos
- Conectar cunha Galicia pola que parece que non pasou o tempo.
- A viaxe a onde comeza o Alén.
- Un itinerario que nos amosa unha grande variedade patrimonial en torno ás comarcas de Ferrol e Ortegal que deberían estar promovidos de xeito debido.
- Patrimonio para por en valor.
- Lugar de valor material e inmaterial.

IDEA FORZA 1: Os conceptos que definen os camiños a Santo André de Teixido e os camiños son fundamentalmente: **tradición, natureza, cultura, peregrinación, historia, paisaxe, ancestral, turismo e patrimonio**

2. Principais recursos do camiño de Santo André.

Nesta pregunta pretendíase ter unha idea de cales eran os principais recursos (culturais, patrimoniais e naturais) identificados polos axentes na contorna do camiño de Santo André. Púxose un límite de cinco recursos por persoa, para forzar a selección daqueles que consideraban máis relevantes.

As respostas foron moi variadas. Unha parte dos participantes nos grupos de discusión responderon categorías xenéricas e nelas destacaron como os máis importantes o **patrimonio inmaterial**, que comprende as lendas, crenzas, tradicións e ritos e en segundo lugar a **paisaxe**. Se ben, durante a conversa foise matizando o feito que a paisaxe e a contorna presentan unha importante degradación en bastantes tramos dos camiños, principalmente pola falta de mantemento e polas descontroladas repoboacións forestais de eucaliptos. Os elementos destacados dentro da categoría da paisaxe foron referidos fundamentalmente ás proximidades do núcleo de Santo André (serra da Capelada, Vixía Herbeira...).

N.º de mencións	Recursos segundo categoría
15	Patrimonio Inmaterial
13	Paisaxe
6	Patrimonio Xeolóxico
4	Artesanía
3	Gastronomía
3	O océano

No tocante aos recursos específicos que se destacaron, o que acumulou maior número de mencións foi o lugar final da peregrinación, o **núcleo de Santo André de Teixido**. Seguíronlle a Capela da Fame e o núcleo de Porto de Cabo, dous lugares de grande importancia dentro do itinerario coñecido como Camiño Vello, que unía Narón con Teixido. A serra da Capelada, o mosteiro de Xuvia e o miradoiro de Garita Herbeira, atópanse tamén entre os bens máis citados.

N.º de mencións	Recursos destacados polos participantes
14	Santo André de Teixido (núcleo)
10	Capela da Fame
10	Porto de Cabo
8	Serra da Capelada
8	San Martiño de Xuvia
5	Garita Herbeira

Esta visión dos recursos polos axentes do territorio resulta moi interesante pois non se corresponde exactamente coa visibilidade dalgúns recursos desde o punto de vista turístico. Como contraste, serve a seguinte táboa na que se poden ver os recursos ligados aos camiños de Santo

André, con maior número de comentarios feitos polos visitantes en Google+, a maior plataforma de valoración turística do mundo xunto con TripAdvisor.

RECURSOS VISIBLES EN GOOGLE+		
RECURSO	PUNTUACIÓN	COMENTARIOS
Cabo Ortegal	4,8	1454
Vixía Herbeira	4,7	911
San Andrés de Teixido	4,6	878
Miradoiro Chao do Monte	4,7	299
Miradoiro dos Carrís	4,7	167
Mosteiro de San Martiño do Couto	4,4	144
Miradoiro de O Cruceiro de Teixidelo	4,7	125
Capela de San Xiao do Trebo	4,6	8
Cruceiro Dos Carrís	4,4	7
Ermida de Liñeiro / Capela Da Fame	4,2	5
Banco-MiradorChao do Monte	4,3	3
Amilladoiro do chao do monte	5	2
Antiga Igrexa de San Pedro	3	1
Porto de Cabo	0	0

Unha parte dos elementos valorados polos visitantes coinciden cos sinalados polos participantes nos grupos de discusión. De feito, entre os recursos con maior número de comentarios están o santuario e coinciden no feito de atoparse principalmente nas proximidades do núcleo de Santo André (Vixía Herbeira, Miradoiro dos Carrís, Chao do Monte). Porén, para os visitantes apenas son visibles dous recursos que se encontran entre os destacados polos axentes dos grupos. Trátase da **capela da Fame** (5 comentarios en Google+) e o núcleo viario de **Porto de Cabo** (sen ficha en Google+). Dous lugares clave na ruta de Narón a Teixido, que a día de hoxe resultan practicamente invisibles para potenciais visitantes.

IDEA FORZA 1: O patrimonio inmaterial e a paisaxe son os recursos máis importantes en relación aos camiños de peregrinación a Santo André de Teixido.

IDEA FORZA 2: Santo André de Teixido (núcleo), a capela da Fame e Porto de Cabo son os recursos específicos considerados máis relevantes polos axentes do territorio.

IDEA FORZA 3: Escasa coincidencia entre os recursos máis importantes, sinalados polos axentes do territorio e os máis visibles para os potenciais visitantes en Internet.

3. Dos camiños de Santo André... enfádame, entristéceme, encántame e sorpréndeme.

Nesta pregunta pediúselles aos participantes que colocasen as respostas que correspondesen a cada un destes catro conceptos dentro do seu respectivo apartado. O obxectivo desta dinámica era a de realizar un diagnóstico estratéxico do recurso camiños de Santo André de Teixido a través dunha matriz DAFO (debilidades, ameazas, fortalezas e debilidades) adaptada ás persoas convidadas.

A experiencia dinos que nestes grupos de discusión hai sempre unha grande variedade de perfís e non todos eles están familiarizados co vocabulario técnico de análise turística. Por iso introducíronse conceptos facilmente comprensibles por todos (enfádame, entristéceme, encántame e sorpréndeme) facilmente traducibles a unha análise DAFO. Para facilitar a comprensión introducíronse ademais “emoticonos” ao carón de cada un dos catro conceptos e pediúselles aos participantes que fosen colocando as respostas na sección correspondente.

Os termos máis repetidos neste exercicio móstranse graficamente na seguinte nube de tags.

Nube de tags dos principais conceptos apuntados na análise DAFO polos participantes nos grupos de discusión.

No gráfico aparecen xuntos elementos que se trataron tanto desde o punto de vista positivo como negativo. Repítense varios que xa foran sinalados na primeira pregunta (Que é para ti o camiño?), como **paisaxe**, **patrimonio**, **tradición**, **historia**, **cultura**, **natureza**... pero introdúcense outros que teñen que ver coa xestión e o estado actual do recurso. Destacan **mantemento**, **promoción** (estes dous para referirse ás deficiencias) e **descoñecemento**.

Con todo, os conceptos que predominan son aqueles que sinalan aspectos negativos do camiño. Esta circunstancia queda máis claramente reflectida nas seguintes dúas táboas, que para simplificar dividimos entre aspectos negativos e positivos e nelas agrupamos as respostas en bloques temáticos. Eliminamos tamén as respostas repetidas para evitar a información redundante.

ASPECTOS NEGATIVOS	
Mantemento	Contorna
• O coidado do camiño en xeral. • A falta de mantemento. • Que non sexan transitables. • O abandono no que se deixaron algúns itinerarios como o da costa. • Estado de conservación. • O abandono xeral de certos contornos clave na ruta, como a igrexa ou o adro (en Santo André de Teixido). • Que están moi descoidados e si se acondicionan pero non se lles dá mantemento chegan a esmorecer. • Falta de compromiso das administracións (mantemento). • Falta de mantemento do camiño en condicións salvo implicacións particulares dos concellos. • O pouco interese dos concellos na conservación do mesmo. • Falta de compromiso das administracións no mantemento.	• As agresións que sofre a paisaxe. • A “asfaltificación” da chegada ao templo de Santo André. • A situación no medio do grande eucaliptal das Mariñas. • Introducción de costumes novas agresivas co contorno (panos colgados na contorna da fonte de Santo André, pequenos amoreamentos de pedras no Santuario). • Política forestal na contorna. • As importantes desfeitas paisaxísticas do territorio.
Sinalización	Servizos
• Que a sinalización estea deteriorada. • A mala sinalización. • O vandalismo no conxunto do camiño (sinalética por exemplo). • Son moitos camiños e mal sinalizados.	• A falta de hostais, albergues. • Non se intenta fomentar unha rede de albergues coma no camiño de Santiago. • Falta de infraestruturas. • Aparcamento en Santo André de Teixido.
Promoción e información	Xestión e planificación
• A escasa difusión da súa existencia (dos camiños). • Que non se promova máis porque a xente quere facer rutas. • Despreocupación das institucións. • Pouca inversión no camiño. • Non somos capaces de exportar, pór en valor estes camiños con máis implicación da Xunta e da Deputación. • Falta de interese de moitas administracións públicas en non protexer, valorar, difundir o camiño entre a poboación local. • Falta de información. • Non hai OIT (oficina de información Turística). • É pouco publicitado a nivel Galicia e a nivel estatal. • Pouca información que hai sobre os distintos camiños. • Tardanza en facer divulgacións coordinadas do camiño. • Non sabemos vendelo.	• A improvisación e o oportunismo. • Mala xestión. • Non se tira proveito das potencialidades do Camiño. • Falta de interese de moitas administracións públicas en non protexer, valorar, difundir o camiño entre a poboación local. • Desleixo das administracións. • Deixouse esmorecer un camiño de tanta importancia. • Descoñecemento e falta de interese dos concellos locais pola súa posta en valor. • Falta de interese por parte da Xunta de Galiza en dotar de medios suficientes. • Falta de traballo conxunto co territorio sobre este valor patrimonial, cultural, histórico como os camiños de peregrinación a Santo André. • Porqué querer diversificar con tanta ruta? • Despreocupación das institucións. • Pouca inversión no camiño. • Que o vendan sen investir 1€. • Pouca repercusión en materia de “riqueza económica” e social que supón a cantidade de turismo que Santo André recibe. • Afán de promover sen antes xestionar.

A realización do Camiño	Patrimonio cultural
- Grande parte dos turistas realizan o percorrido en vehículos a motor. - Hai moita xente da comarca que nunca o o fixo (o camiño) porque non lle ve aliciente. - Coñécese Santo André pero non tanto o camiño ou a tradición de facelo.	- O desleixo do patrimonio ao seu carón. - Que se adultere o lugar e vendan souvenirs “made in China”. - O estado dos bens patrimoniais. - O estado de conservación de valores patrimoniais. - A falta de posta en valor / valorización de toda a súa riqueza, e especialmente dos trazados / camiños. - A perda de usos tradicionais no medio rural. - Que desapareza algo noso, parte da identidade galega. - A perda de importancia en Galicia fronte ao Camiño de Santiago. - Que non estea máis protexido dentro do territorio do país e si sexa recoñecido no estranxeiro.

As respostas referidas a aspectos negativos ou problemáticas dos camiños agrupámoslas en 6 núcleos temáticos: mantemento; sinalización; promoción e información; xestión e planificación; realización do camiño e patrimonio. Como víamos na nube de tags os problemas máis repetidos foron os relativos ao **mantemento** (sinálase a falta de acondicionamento dos trazados e que algúns tramos son dificilmente transitables) e a **sinalización** (fundamentalmente refírense a deficiente sinalización da maior parte dos itinerarios, a ausencia da mesma nalgúns deles e a falta de coidado ou reposición por parte das administracións).

Outros comentarios refírense á **degradación da contorna** en boa parte dos camiños (especialmente en boa parte do camiño vello de Narón a Teixido, no que se sinala a “eucaliptización” e o exceso de asfalto); **os problemas de xestión** (mala xestión das administracións públicas, falta de planificación e coordinación); **os servizos** (escasa infraestrutura ao camiñante nos camiños, especialmente no que se refire a os servizos de aloxamento e restauración); a **promoción** (escasa promoción dos camiños, poucos puntos de información e escasa información sobre os itinerarios tanto para visitantes como para a poboación local); a experiencia **de facer o camiño** (en retroceso entre a poboación local e case inexistente entre os turistas que chegan a santo André en vehículos a motor) e por último o **patrimonio** (abandono do patrimonio cultural e perda de valores inmateriais).

A conclusión xeral é que a **falta de mantemento e de promoción do camiño e o descoñecemento tanto entre a poboación local como entre os potenciais visitantes lastran o desenvolvemento do camiño como recurso patrimonial e turístico.**

IDEA FORZA 1: Os principais conceptos sinalados en relación aos camiños de Santo André marcan aspectos negativos: **falta de mantemento, falta de promoción e descoñecemento dos itinerarios.**

ASPECTOS POSITIVOS	
Paisaxe e natureza	A experiencia do camiño
• A natureza. • O recorrido polos espazos naturais e patrimoniais. • O entorno natural que rodea o camiño. • O contorno natural do camiño en moitos dos seus tramos. • O propio marco. A contorna na que se insire. • O contorno máis próximo a Santo André. • A potencia das paisaxes e do medio natural. • A paisaxe sen desvirtuar. • Os recunchos nos ríos polos que cruza (o camiño). • A paisaxe da serra da Capelada. • A vista do océano sen límites á chegada. • Os recunchos nos ríos polos que cruza. • A riqueza xeolóxica que posúe.	• Camiñar por diferentes roteiros. • A proposta dun obxectivo final. • O seu valor único, ou case único polo seu significado (dende o punto de vista material pode haber moitos sitios iguais ou mellores). • A posibilidade de facelo nunha “finde”, ou no tempo que queiras (os diferentes camiños). • Pois a día de hoxe aínda que choca co que se pretende, a pouca afluencia de xente, que é un paseo moi tranquilo. • A acollida e recepción dos veciños. • A ilusión do peregrino. • A situación e percorrido. • A oportunidade de percorrer a pé un traxecto tan amplo coma é o do Couto a Santo André. • Que a pesar do estado deficiente en moitos tramos, moita xente ven igualmente. • A cantidade de xente que camiña a pesar das condicións dos camiños. • A baixada ata o santuario. • Que sigan indo miles de romeiros.
Potencialidade	Patrimonio cultural e natural
• Que todos os concellos da comarca e as institucións estean interesados na dinamización do Camiño de Santo André. • A capacidade de atracción turística que ten con pouca difusión. • O interese por gran parte de poboación por coñecelo.	• A propia permanencia destas manifestacións culturais, xa que nestes tempos é difícil non caer na perda de identidade propia. • A profundidade do significado das tradicións. • As lendas. • Toda a historia que hai ao seu redor (historia popular). • Que haxa varias alternativas. • O seu contido cultural (patrimonio material e inmaterial). • A Gastronomía. • A historia, místico, encanto • A simboloxía • O recorrido polos espazos naturais e patrimoniais. • Os amuletos.

No tocante aos aspectos positivos, as respostas pódense encaixar dentro dos campos **paisaxe** (destácase especialmente a contorna natural máis próxima ao santuario, a serra da Capelada e a visión do océano) ; a propia **experiencia de facer o camiño** (o feito de camiñar cun obxectivo final, a peregrinación como experiencia e a singularidade dalgúns tramos son os elementos destacados); a **potencialidade** do camiño (ten unha grande capacidade de atracción e hai interese entre a poboación local) e o **patrimonio cultural e natural** (destácanse especialmente os elementos inmateriais como as lendas, a simboloxía e a supervivencia da tradición).

IDEA FORZA 2: os principais aspectos positivos dos camiños a Santo André de Teixido son a **excepcionalidade da paisaxe** nas proximidades do santuario, a propia **experiencia da peregrinación** e a singularidade do seu **patrimonio inmaterial**.

As respostas obtidas nesta pregunta serviron ademais como punto de partida para a segunda fase da dinámica dos grupos de discusión, que foi a discusión e posta en común das cuestións tratadas e a formulación posterior de propostas. Isto permitiu desenvolver e matizar as respostas de cada un dos participantes e afinar un pouco máis a análise. Os resultados abordaranse polo miúdo neste mesmo documento máis adiante.

4. Cuestións chave dos Camiños.

A seguinte pregunta pretendía que os asistentes escolleran dentro dun amplo elenco só dous aspectos considerados chave nos camiños de Santo André, correspondentes a 3 grandes categorías: servizos, recursos e habilidades / capacitación. A limitación no número de escollas tiña como obxectivo que os participantes priorizasen uns aspectos sobre outros e sinalasen cales consideraban máis importantes para o desenvolvemento dos itinerarios.

Servizos	
N.º de mencións	Recursos destacado polos participantes
27	Mantemento da Ruta
21	Sinalización
5	Actividades complementarias
5	Transporte público
4	Guías turísticos

Na categoría servizos destacaron, con moita diferenza sobre os demais aspectos, o **mantemento da ruta** e a **sinalización**. Na posterior conversa reveláronse como os elementos máis importantes de cara a valorización do itinerario e que neste momento hai que abordar de maneira prioritaria.

Recursos	
N.º de mencións	Recursos destacado polos participantes
14	Paisaxe
13	Patrimonio inmaterial
12	Patrimonio natural
12	Patrimonio cultural
5	Patrimonio xeolóxico

Na categoría recursos observouse un grande equilibrio entre a **paisaxe**, o **patrimonio inmaterial**, **natural** e **cultural**, que son destacados con grande diferenza sobre o patrimonio xeolóxico, a gastronomía ou artesanía.

Habilidades / capacitación	
N.º de mencións	Recursos destacado polos participantes
13	Estratexias de Calidade
10	Capacitación de guías turísticos
9	Formación hoteleira e restauración
5	Redes sociais
5	Animación turística

Por último no referente as habilidades ou capacidades consideradas clave para a valorización ou funcionamento do camiño as respostas maioritarias foron as **estratexias de calidade**, a **capacitación dos guías turísticos** e a **formación hoteleira e de restauración**.

IDEA FORZA 1: Remárcase como dous dos elementos chave para o desenvolvemento dos camiños de Santo André de Teixido o **mantemento da ruta** e a **sinalización**.

IDEA FORZA 2: Destácase a grande riqueza dos camiños de Santo André de Teixido no que se refire á paisaxe, patrimonio inmaterial, cultural e natural. Destaca a idea desta **diversidade**.

IDEA FORZA 3: Para o desenvolvemento dos camiños de peregrinación a Santo André de Teixido son chave a implementación de estratexias de calidade nos negocios e institucións turísticas, a capacitación de guías e a formación do persoal dos establecementos de aloxamento e restauración.

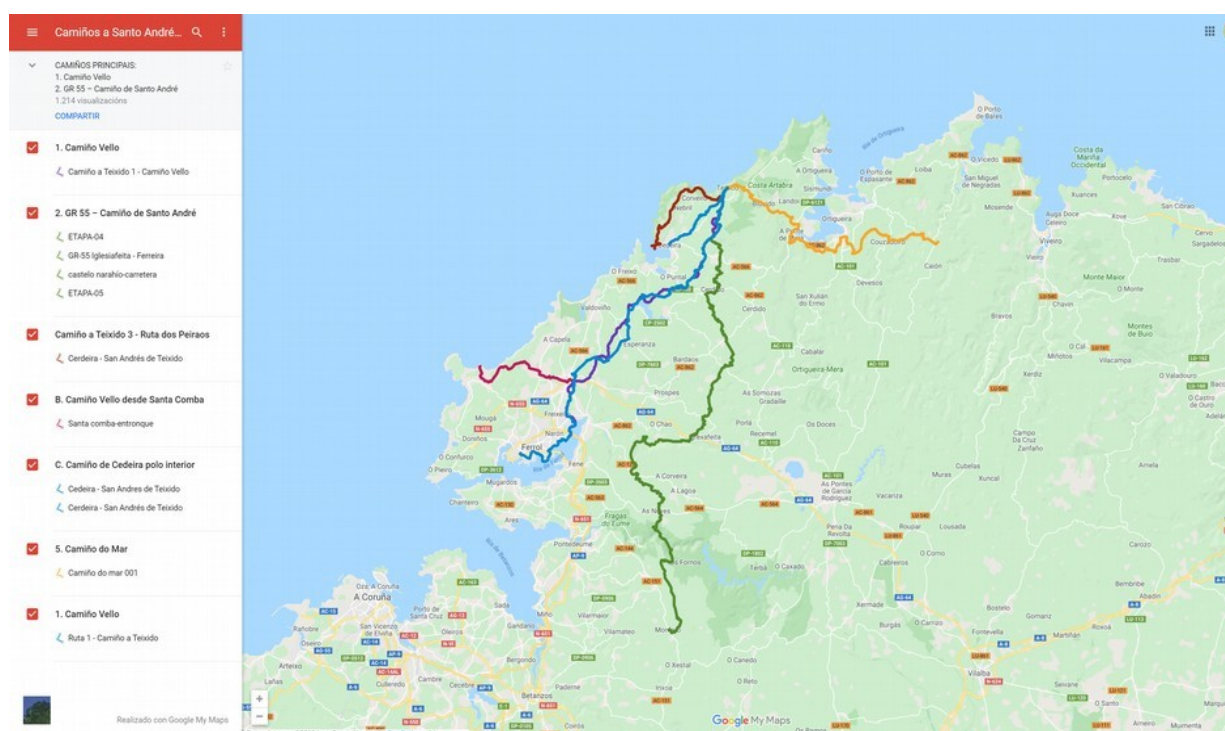
IDEA FORZA 4: (como consecuencia da idea forza anterior) Préstaselle especial atención ao factor humano (guías e formación de empregados) para o desenvolvemento dos camiños.

5. que camiños cres que deberían ter unha atención prioritaria?

Como acontece tradicionalmente coas rutas de peregrinación orixinalmente había varios percorridos que conducían ata o santuario de Santo André de Teixido. En realidade, tal como apuntan diferentes autores, eran tantos itinerarios como peregrinos. Porén, existían determinadas rutas que historicamente foron máis transitadas que outras e ao redor das cales foron xurdindo elementos para dar servizo e acollida aos romeiros e romeiras. Estamos a falar de infraestruturas coma hospitais, capelas ou igrexas.

Algúns destes camiños, como se comprobou anteriormente, foron obxecto de diversas accións de posta en valor no pasado (fundamentalmente de sinalización, mantemento e promoción) por diferentes administracións (Deputación, concellos, GDR...).

Varias destas rutas aparecen referenciadas cos seus respectivos trazados nunha web específica realizada pola Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol: <http://caminosasanandresdeteixido.gal/sto-andre/>

Camiños a Santo André de Teixido da web <http://caminosasanandresdeteixido.gal/sto-andre/>

Nesta web se poden ver ata sete itinerarios diferentes, xunto con algunhas alternativas e variantes dos percorridos. Sobre esta base pedíuselle aos participantes nos grupos de discusión que puntuasen de 1 a 7 os camiños en función da súa prioridade (1 maior prioridade e 7 menor prioridade).

O resultado é o que se pode ver na seguinte táboa. A maior parte dos axentes considerou que o chamado **Camiño Vello**, cuxo trazado principal transcorre entre Narón e Santo André, é o itinerario que debería ter unha atención prioritaria. Isto non quere dicir que sexa o único sobre o que haxa que concentrar as accións de valorización, se non que, como se matizou no posterior

debate, a estratexia recomendada pola maioría sería comezar a desenvolver as accións sobre un ou dous trazados, para ir ampliando pouco a pouco ao resto.

Puntuación	Camiños
71	Camiño de Narón a Santo André. Desde Xuvia.
113	Rota do Medievo.
130	Ruta de Cariño a Santo André
133	De Cedeira a Teixido. Polo interior.
139	Ruta dos Peiraos.
145	Camiño do Mar por Terras de Ortegá.
155	Tramo desde Santa Comba.

O segundo camiño que recibiu maior puntuación foi a chamada Rota do Medievo, que coincide co GR-55. Os demais camiños recibiron unha valoración moi similar entre eles.

A selección do Camiño Vello, é moi significativa porque se trata tamén do itinerario sobre o que hai maior grao de coñecemento na actualidade. De feito aparece citado e descrito profusamente por diversos autores como Federico Maciñeira, Ramón Bascoy, Rafael Usero ou Pena Graña, tamén en folletos e guías e houbo traballos recentes tanto de estudo como de acondicionamento da ruta que se ocuparon del.

Con todo, hai que ter en conta que o feito que os participantes nos grupos de discusión seleccionasen este camiño como prioritario púidose deber a que unha parte importante deles procedía de concellos por onde transcorre esa mesma ruta.

IDEA FORZA 1: o Camiño Vello, que transcorre entre Narón e Santo André de Teixido é considerado como o trazado que debería ter prioridade sobre os demais camiños á hora de iniciar as accións de revalorización.

6. Cales son segundo ti as prioridades actuais dos camiños de Santo André?

Nesta pregunta volveuse limitar o número de respostas a dúas para cada un dos participantes. O obxectivo era marcar as principais necesidades dos camiños no momento presente. Cales son os aspectos sobre os que se deben incidir de cara ao seu desenvolvemento e valorización.

As respostas maioritarias foron coincidentes en boa medida coas xa obtidas na pregunta número catro. A **conservación / mantemento** dos camiños e a **sinalización** sinálanse como as necesidades máis urxentes. Tamén se demandan accións de promoción e coordinación entre administracións.

N.º de mencións	Recursos destacado polos participantes.
17	Conservación e Mantemento
14	Sinalización
10	Promoción
10	Coordinación entre administracións
7	Planificación
5	Divulgación
4	Mellora infraestruturas
4	Estudo das rutas
1	Comercialización

IDEA FORZA 1: Sinálase como prioridade para o desenvolvemento dos camiños de Santo André de Teixido o **mantemento da ruta e a sinalización**.

7. Cal debería ser segundo ti a súa categoría como ben cultural?

A última pregunta do exercicio individual formulaba a posibilidade de incluír o camiño ou camiños de Santo André de Teixido dentro dunha figura específica de protección legal, vincularlos unha marca de excelencia, incluílos nos camiños de Santiago...

N.º de mencións	Recursos destacado polos participantes.
16	Un Ben de Interese Cultural (BIC).
9	Unha variante ou prolongación do Camiño de Santiago
7	Un Itinerario Cultural Europeo
7	Ningunha
1	Un camiño de relevancia comarcal
1	Unha ruta relixiosa

A maior parte dos participantes sinalou a posibilidade de declarar os camiños como Ben de Interese Cultural (BIC), a categoría de máxima protección legal dos bens integrantes do patrimonio cultural segundo se especifica na Lei 5/2016, de 4 de maio, do patrimonio cultural de Galicia.

Tamén foi sinalado por un número significativo de persoas o interese que tería vincular os camiños de Santo André co camiño de Santiago como unha variante ou prolongación do mesmo. Do mesmo xeito tamén houbo varias persoas que optaron por non incluílo dentro de ningunha categoría específica.

Outras respostas

- Non debería ter “categoría” legal ou normativa. Só un camiño de peregrinación con valor propio con vinculación con outros camiños.
- Un espazo natural.
- Parque Natural.
- Camiño histórico galego.
- Itinerario xeolóxico-paisaxístico.

IDEA FORZA 1: declarase como obxectivo a acadar a declaración de **Ben de Interese Cultural**.

04. 6. Segunda fase. Posta en en común.

A segunda fase da dinámica dos grupos de discusión foi a posta en común de diferentes aspectos relacionados cos camiños de peregrinación a Santo André de Teixido.

O obxectivo principal era pasar da opinión individual á colectiva tratando de buscar acordos e consensos entre os asistentes. Esta dinámica constou á súa vez de dúas subfases que foron as seguintes:

- **Realización dun diagnóstico sobre os camiños:** a partir da exposición de problemáticas, puntos chave, fortalezas, debilidades...
- **Formulación de propostas:** a partir das cuestións e problemáticas formuladas nas realización do diagnóstico previo.

O punto de partida desta dinámica foi en concreto a terceira pregunta dos exercicios individuais, na que se formulaba cales eran aqueles elementos que provocaban enfado, tristura, encanto e sorpresa en relación aos camiños. Neste fase aproveitouse para para completar e matizar as diferentes cuestións colocadas enriba das mesas durante a primeira fase e tamén para introducir novos temas de discusión que non saíran ata o momento. Os moderadores de cada unha das mesas foron os encargados de introducir todos estes temas e ademais de rexistrar as intervencións dos participantes.

As conclusións deste parte dos grupos de discusión serán tratadas de maneira extensa no seguinte apartado.

05. CONCLUSIÓNS DA DIAGNOSE.

Como xa se comentou anteriormente a filosofía deste traballo é a de realizar unha diagnose de tipo cualitativo e fortemente participativo. Para iso mostramos a continuación o resultado das conversas mantidas nos grupos de discusión, fundamentalmente no que se refire á segunda fase. A maior parte dos puntos expostos foron formulados neste foro polos diferentes asistentes, pero incorporamos tamén algunhas achegas feitas na realización do “Fam Trip”(23 de novembro) e as realizadas na Xornada de Santo André de Teixido (30 de novembro).

De cara a organizar mellor a información, dividiremos estes resultados en bloques temáticos e dentro dos bloques mostraranse por unha parte a diagnose e por outra as propostas formuladas.

05. 1. Xestión.

As cuestións chave que se observan neste aspecto son as seguintes:

- Os camiños a Santo André de Teixido desenvólense ao longo dun territorio moi amplo que pasa por diferentes municipios.
- Non existe un só camiño senón varios itinerarios. Son sete camiños segundo a páxina web da Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol, máis as variantes e prolongacións dos mesmos.
- Nos últimos anos foron executadas accións nos camiños de Santo André por diferentes administracións (Deputación, GDRs, GALP Mancomunidade, concellos, asociacións e ata particulares).
- Os concellos non teñen capacidade por si mesmos de xestionar un recurso complexo como os camiños de Santo André de Teixido.
- Necesidade de coordinación de accións de mantemento, promoción, información...

Para racionalizar e unificar a xestión dos camiños de Santo André formuláronse varias posibles alternativas. En calquera delas as tarefas básicas que deberían afrontar son:

- Coordinación das diferentes administracións ou entidades responsables ou con interese no desenvolvemento dos camiños a Santo André de Teixido.
- Constitución dun equipo de traballo permanente.
- Definición estratéxica da relación dos Camiños de Santo André cos itinerarios xacobeos (inclusión ou non dentro da rede de camiños de Santiago).
- Planificación: Elaboración dun Plan de Xestión dos camiños e calendarización das accións.
- Priorización das actuacións por camiños.
- Procura de financiamento para a execución das diferentes accións.

As posibilidades de xestión formuladas nos grupos de discusión foron as seguintes:

a. Creación dun ente xestor:

Unha das cuestións chave para a creación dun produto turístico-cultural vinculado aos camiños de Santo André de Teixido que foi preguntado aos participantes nos grupos de discusión foi a posibilidade ou interese de crear algún tipo de ente xestor que coordine ás diferentes administracións responsables dos itinerarios. Non se concretou cal sería a figura xurídica axeitada pero barallouse a posibilidade de crear unha fundación ou unha asociación.

Os participantes manifestaron dúas posicións diferentes respecto deste tema.

- Contrarios á creación dun ente xestor: os argumentos foron, por un lado a existencia en Galicia de entes xestores que acaban por ser inoperativos e por outro a lentitude nos procesos de constitución destes órganos.
- Favorables á constitución dun ente xestor: defenden a necesidade dunha entidade que planifique, organice e lidere os procesos de dinamización e posta en marcha das diferentes accións.

Na actualidade existe ademais unha entidade denominada “Fundación Santo André de Teixido”, constituída en decembro de 2016 e que conta con páxina web propia (<https://caminoasanandres.com/>), pero segundo a maioría de participantes non resulta operativa a día de hoxe para o desenvolvemento dos camiños a Santo André de Teixido.

b. Mesa de traballo sobre os camiños:

Unha alternativa para varios participantes foi a creación dunha mesa ou grupo de traballo que se reúna periodicamente e se ocupe das tarefas de planificación, coordinación e procura de financiamento. Esta mesa non tería necesariamente unha concreción xurídica e podería comezar cunha estrutura sinxela, con 3 – 4 concellos e con 1 ou 2 camiños e paulatinamente se irían incorporando novos membros, outros concellos, Deputación, asociacións...

Este modelo permite comezar cuns obxectivos moi concretos, tendo que pór de acordo só a unhas poucas partes e permite ir crescendo a medida que se vaian incorporando novos territorios e itinerarios.

Do mesmo xeito, o modelo de mesas de traballo permitiría non ter unha estrutura xurídica no inicio, pero esta podería concretarse de cara ao futuro nunha fundación ou asociación. Un caso que podería servir de exemplo é o da Asociación de Municipios do Camiño de Santiago, que na súa orixe agrupaba a 5 concellos (Jaca, Logroño, Burgos, Astorga e Compostela) e actualmente xa superan o cento.

Para o funcionamento eficiente deste modelo de xestión son importantes dúas premisas:

- Establecer reunións periódicas (cada 1 ou dous meses).
- Formar un equipo permanente de traballo.

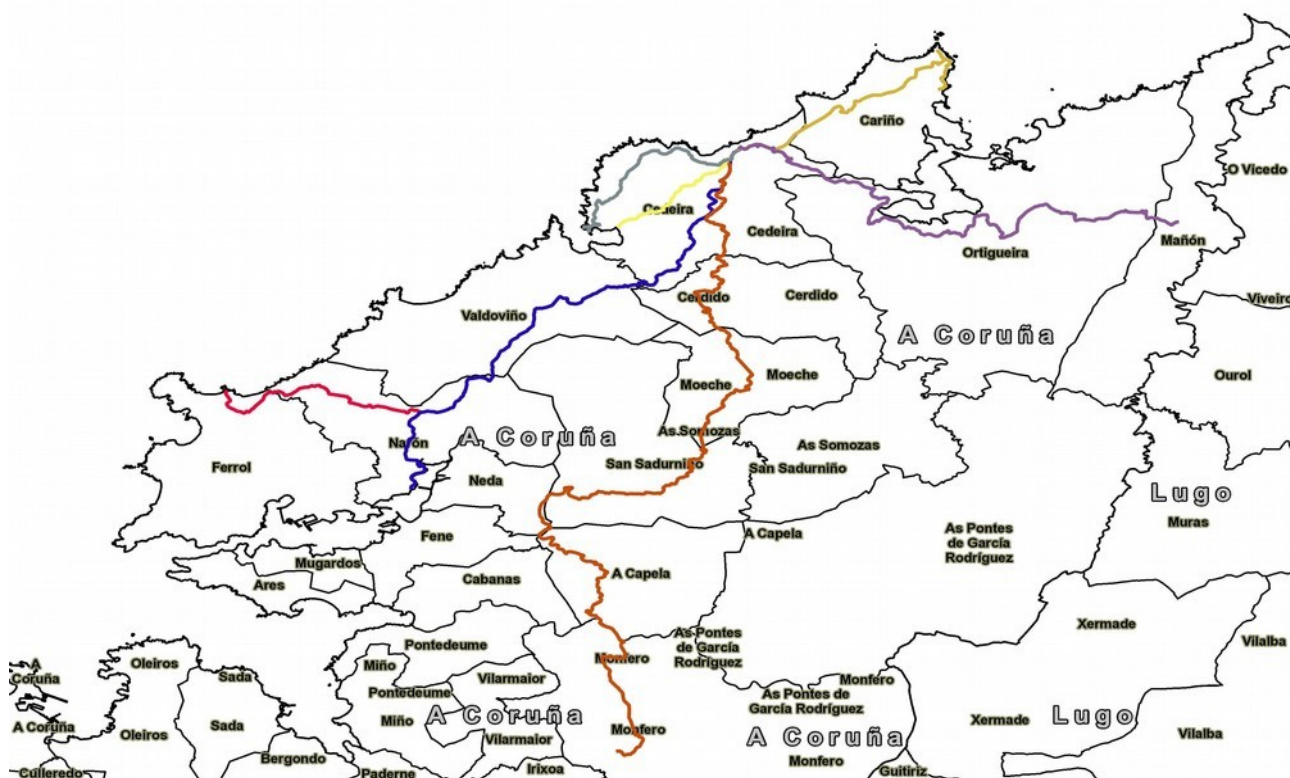
c. Xestión liderada pola Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol:

Unha solución intermedia entre a creación dun ente xestor “ad hoc” e unha mesa do traballo é a posibilidade de que as tarefas de coordinación, planificación e procura de financiamento sexan asumidas pola Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol.

Esta alternativa ten tamén un inconveniente, pois non todos os concellos dos camiños pertencen á entidade supramunicipal. De feito dos 9 concellos que compoñen a mancomunidade, o camiño de Santo André transcorre por 4 deles (Cedeira, Ferrol, Narón e Valdoviño).

O resto dos concellos quedan fóra desta estrutura, aínda que si se integran no xeodestino Ferrolterra – Rías Altas, composto por un total de 21 municipios, dos cales 14 contan con algún tramo dos camiños de Santo André. O xeodestino non posúe neste momento ningún órgano específico que se encargue da xestión.

Para poder abarcar todo o territorio que comprenden os camiños de Santo André de Teixido a única solución, dentro de esta alternativa, sería a da ampliación do ámbito de actuación da Mancomunidade coa inclusión de novos concellos, o que semella a día de hoxe tarefa complicada.

Camiños promovidos pola Mancomunidade de Municipios da Comarca de Concellos da Comarca de Ferrol.

d. Xestión liderada pola Deputación da Coruña: Unha cuarta opción tamén apuntada e que permitiría superar os límites territoriais sería unha xestión liderada pola Deputación.

Camiños de Santo André	Concellos de Tránsito	Distancia	% Asfalto
Camiño Vello (de Narón a Santo André. Desde Xuvia.)	Narón, Valdoviño, Cedeira.	40 km	80
Camiño Vello (Variante Club Montaña Ferrol)	Narón, Valdoviño, Cedeira.	43 Km	30
Camiño do Mar (por Terras de Ortegá).	Mañón, Ortigueira e Cedeira.	36 km	80
GR-55 / Rota do Medievo.	Betanzos, Monfero, A Capela, Neda, San Sadurniño, As Somozas, Moeche, Cerdido e Cedeira.	90 Km	25
Camiño dos cantís (de Cariño a Santo André.).	Cariño e Cedeira	20,5km	50
De Cedeira a Teixido. Polo interior.	Cedeira	8,2 km	70
Ruta dos Peiraos.	Cedeira	15 km	10
Camiño Vello (Tramo desde Santa Comba).	Ferrol e Narón.	14km	70

Como conclusión, independentemente da alternativa escollida, segundo a opinión xeneralizada, **é precisa unha fórmula na que se vexan representados os diferentes axentes do territorio tamén o sector público e privado** (restauración, aloxamento, intermediación turística, servizos...). Neste sentido a opción máis flexible e que suscitou tamén un maior consenso foi a creación dunha mesa ou grupo de traballo sobre os camiños.

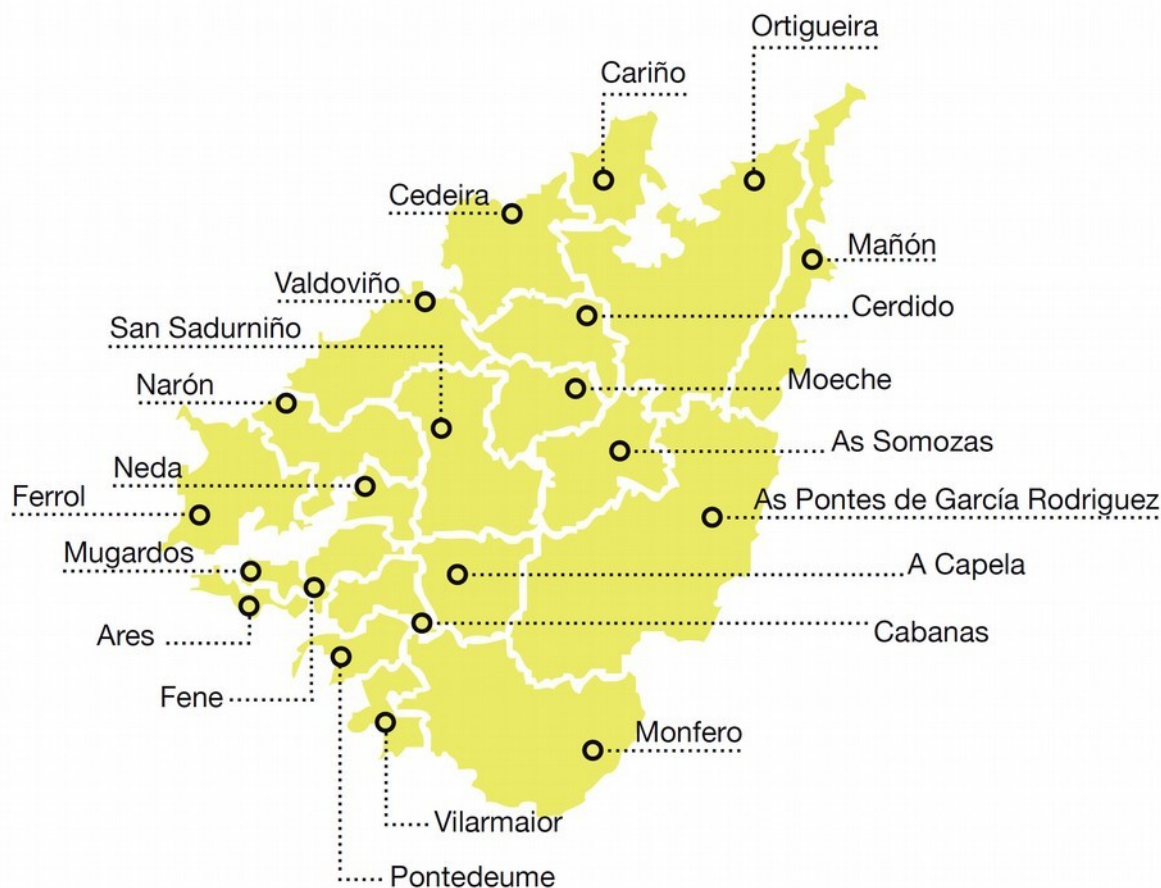
05. 2. *Ámbito da xestión.*

Como consecuencia do visto no apartado anterior outra das cuestións chave respecto aos camiños é definir cal debería ser o ámbito territorial da xestión dos camiños de Santo André.

Nesta cuestión houbo practicamente acordo entre todas as persoas participantes nos grupos de discusión. A conclusión xeneralizada é que o **ámbito de xestión do proxecto deberá circunscribirse ao territorio que comprende o xeodestino**.

De maneira paralela tratáronse outras problemáticas que afectan directamente ao recurso, aínda que non son obxecto directo deste traballo. Estamos a falar das seguintes cuestións:

- O xeodestino non conta con un ente xestor “ad hoc”.
- Existen tramos dos camiños que exceden o ámbito do xeodestino. Por exemplo o Camiño de Ortegaleira e o GR-55.
- A pesar de que o xeodestino é o territorio sobre o que debe construírse a xestión dos camiños de Santo André, a denominación do mesmo non se considera a máis axeitada desde o punto de vista do marketing turístico.

Concellos que comprende o territorio do xeodestino Ferrolterra – Rías Altas.

05. 3. Mantemento:

Como xa se comentou anteriormente a cuestión do mantemento foi un dos aspectos considerados críticos para o desenvolvemento dos camiños a Santo André de Teixido. Os municipios teñen problemas para manter e monitorizar unha enorme cantidade de tramos de camiño e precisan a implicación doutras administración, entidades e persoas simplemente para garantir que os itinerarios existan como tales.

As cuestións chave detectadas neste aspecto son os seguintes:

- Problemas de mantemento e limpeza (de vexetación e lixo) dos trazados.
- Estes problemas fan que haxa tramos intransitables (o exemplo ao que se referiron algúns participantes foi o camiño que une Santa Comba e Narón).
- Falta de coordinación nas accións de mantemento.

Algunhas propostas que xurdiron sobre esta cuestión foron as seguintes:

a. Compromiso de mantemento periódico dos camiños por parte das administracións responsables.

b. Revisión mínima anual dos trazados dos camiños e dos seus elementos: Fundamental realizar un seguimento periódico dos trazados.

c. Redacción dun protocolo para o mantemento periódico dos camiños: Que conte co un orzamento propio e que sexa asumido por cada un dos territorios implicados.

d. Desenvolvemento dun sistema de documentación dos camiños: Precísase dispor dunha ferramenta que permita documentar o estado os camiños (tramos deteriorados, necesidade de reparación de firme, sinais instalados...) dunha maneira rápida permitindo o aforro de custes. Neste caso a alternativa apuntada sería a creación dun sinxelo sistema de información xeográfica (SIX) onde se colocaría a información esencial xeoreferenciada. Desta maneira teríase información dos tramos e elementos con problemas e sería moi rápido comprobar cales hai que reparar e en que lugar exacto se atopan.

e. Implicación da sociedade civil no mantemento: Este elemento ten resultado clave no desenvolvemento doutras rutas de peregrinación como o Camiño de Santiago, camiño da Candelaria⁶ (Tenerife), ou do Way of St. Andrews (Escocia) fundamentalmente a través do voluntariado e das asociacións de amigos. No pasado recente esta labor tamén estivo presente no camiño de Santo André a través do traballo do Club de Montaña de Ferrol sobre o camiño Vello (de Narón a Teixido). A proposta sería recuperar esa idea e ampliála coa intervención doutras entidades que traballan na zona.

Ademais tamén se apuntou á necesidade de realizar algunhas actuacións concretas de conservación como a reparación e consolidación do firme dalgúns tramos moi representativos como a chamada Costa Grande de Cedeira.

6 <https://www.caminoviejodecandelaria.es/category/acciones-de-voluntariado-para-la-recuperacion-del-camino/>

05. 4. Contorna e ordenación de espazos.

Se ben un dos principais valores que se destacaron nos grupos de discusión foi o da paisaxe, especialmente nos tramos dos camiños máis próximos ao santuario, sinaláronse tamén de maneira repetida varios problemas de degradación da contorna inmediata en moitas zonas dos itinerarios. Especialmente destacables no caso do Camiño Vello (de Narón a Teixido e do GR-55).

En concreto os elementos apuntados foron os seguintes:

- Eucaliptización na marxe dos camiños. Especialmente no Camiño Vello, que ata poucos quilómetros de distancia do santuario atravesa grandes eucaliptais. Trátase dunha paisaxe monótona de monocultivo moi degradada.
- Existencia de deposicións de lixo na contorna dos camiños.
- Abandono dos espazos da contorna inmediata a Santo André de Teixido (adro, cemiterio, parcelas inmediatas, escola...).

En relación a estas cuestións propuxéronse as seguintes medidas:

a. Aplicación da lexislación de montes e de prevención de incendios na contorna dos camiños:

Tanto a Lei 7/2012, do 28 de xuño, de montes de Galicia, como a Lei 3/2007, de 9 de abril, de prevención e defensa contra os incendios forestais de Galicia obrigan a manter despexada unha franxa de terreo nas marxes das vías públicas. A existencia desta normativa dota aos camiños dunha excelente arma legal para poder acondicionar a súa contorna inmediata.

Con todo a aplicación efectiva da lei debe ser contemplada no medio-longo prazo, pois trátase dun proceso moi complicado que implicará cando menos os seguintes pasos:

- Identificación dos propietarios / propietarias dos terreos estremeiros co camiño.
- Información aos propietarios / propietarias da situación dos terreos e da necesidade de despexar de especies pirófitas.
- Negociación cos propietarios para a plantación de frondosas ou especies autóctonas dentro da franxa legal.

Esta acción levaríase a cabo por fases e por tramos do camiño tratando de acondicionar cada ano pequenos tramos do mesmo.

b. Redacción dun Plan Especial de Protección para o núcleo de Santo André de Teixido: O santuario de Santo André de Teixido é na actualidade un dos recursos do patrimonio cultural máis importantes do concello de Cedeira e do norte de Galicia. Está protexido pola Lei 5/2016, do 4 de maio, do patrimonio cultural de Galicia e polo Plan Xeral de Ordenación Urbana de Cedeira do ano 1995, xunto co cruceiro e a fonte do santo, pero non conta cun documento específico que regule o urbanismo do núcleo e que prevea un desenvolvemento ordenado do mesmo. No mesmo plan poderíanse incluír os camiños tradicionais que chegan ao santuario e outros elementos case invisibilizados como a lagoa de Teixido..

A elaboración dun plan especial é un proceso complexo e dilatado no tempo, polo que debe formularse como unha proposta a medio e longo prazo.

05. 5. Sinalización:

Outra das problemáticas máis debatidas foi a relativa á sinalización dos camiños. A situación actual dos camiños presenta a seguinte problemática:

- Falta de sinalización en moitos dos tramos.
- Problemas de mantemento e reposición dos sinais deteriorados.
- Desigual nivel de sinalización segundo os camiños. No momento actual o Camiño Vello (de Narón a Teixido) e o GR-55 son os camiños máis sinalizados.
- Compróbase a existencia de diversas sinalizacións coincidentes e superpostas nos mesmos camiños e ás veces nos mesmos puntos de paso.
- Elevados custes na instalación, mantemento e reposición de sinais direccionais e interpretativos de grande formato.

Estas circunstancias implican a necesidade de emprender varias accións que permitan resolver os problemas. As solucións apuntadas nos grupos de discusión foron as seguintes:

a. Uniformización dos sinais das diferentes rutas: Isto quere dicir unha mesma sinalética para todos os camiños. Neste momento pódense ver en coincidindo en diferentes camiños, sinais con deseños moi variados, instalados por Deputación, club de sendeirismo, concellos e ata por particulares. Algunhas están marcando os mesmos percorridos e outras sinalan variantes. Todo isto acaba por xerar confusión no camiñante.

Superposición de sinais de diferentes rutas no mesmo punto.

Por outra banda si se pretende promover os camiños a Santo André como un produto cultural e turístico é fundamental que transmitan unha imaxe unificado desde a sinalización.

b. Integración de todos os sinais nun SIX: Suporía incluír no sistema de información xeográfica citado no apartado de mantemento, todos os sinais do camiño (direccionais, interpretativos, marcas...). Desta maneira teríase información de todos os fitos existentes, e sería moi rápido nas revisións periódicas comprobar cales hai que reparar e en que lugar exacto se atopan.

c. Reutilización da sinalización existente: Varios dos asistentes apostaron por conservar e potenciar a sinalética instalada no seu momento dentro do **Plan Marco de Intervención no Camiño de Santo André** da asociación Costa Ártabra (2005-2006). Neste proxecto deseñouse unha sinalética tipo cunha imaxe corporativa facilmente recoñecible e intimamente relacionada co Santo André de Teixido. Trátase dun peixe, trazado con liñas simples en vermello, cuxa cabeza sinala a dirección do santuario. Este logo aparece sobre os sinais direccionais de granito no camiño Vello (do mosteiro do Couto en Narón a Teixido), no camiño Vello desde a Ermida de Santa Comba e no camiño do Mar (que atravesa Ortigueira, Mañón e Cariño para chegar a Teixido). A maior parte destes fitos aínda se conservan “in situ” e en bo estado, polo que poden ser perfectamente aproveitables.

Monólito en Porto de Cabo (Camiño Vello).

d. Definición do novo tipo de sinais para instalar e repor: A correcta sinalización dos tramos dos camiños é unha necesidade que permite guiar e dar seguridade aos potenciais camiñantes. Nos grupos de discusión saíu con frecuencia a cuestión da deficiente sinalización dos camiños. Esta circunstancia, unida aos problemas de mantemento fai que existan extensos tramos

nalgúns percorridos que son case imposibles de facer. Para definir a sinalética deberase elaborar un Manual de Sinalización que indique medidas, materiais e soportes.

Constatada a necesidade de instalar novos sinais, unha das cuestións que xerou maior debate foi o tipo de sinais que se deberían instalar. A problemática formulada por algúns asistentes foi o **alto custe de mantemento e reposición de sinais tanto direccionais como interpretativos**. Esta circunstancia conduce directamente á necesidade de crear novo un sistema de sinais sustentable. Un sistema que por unha parte aproveite o traballo anterior (fundamentalmente o realizado pola Asociación Costa Ártabra) conservando a imaxe e por outro cubra as novas necesidades de cunha sinalización complementaria pero máis económica, de pequeno formato e introducindo tamén as ferramentas dixitais.

As solucións aportadas para esta cuestión foron as seguintes:

- Recorrer a sinais direccionais de pequeno formato (pintura, vinilos de pequeno tamaño...).
- Complementar con ferramentas dixitais (tracks en plataformas para camiñantes como Wikiloc, aplicación web...) que permitan o uso do smartphone para facer o camiño.
- Aproveitar a estrutura dos paneis interpretativos xa instalados para repor os paneis estragados. Na maior parte (Camiño Vello e Camiño do Mar) consérvase perfectamente a estrutura metálica e só se precisa mudar os vinilos.
- Recorrer aos mínimos paneis interpretativos necesarios, nos casos de necesidade de nova instalación, de pequeno formato e complementar información a través de ferramentas online (audioguías, códigos QR...).

Panel interpretativo de gran formato deteriorado e case ilexible en Porto de Cabo (Camiño Vello a Teixido).

Unha vez definidos os novos sinais e os soportes, o paso seguinte será aplicar un **Plan de sinalización dos diferentes camiños**, comezando polos principais e que presentan menos incidencias e continuando polos itinerarios con maiores deficiencias.

A cuestión da sinalización foi un dos temas máis tratados polos asistentes pois resulta ser un dos factores chave que garanten a transitabilidade dos camiños. Nos últimos anos realizáronse 2 traballos que avaliaron o estado dos sinais nos itinerarios. Estes estudos, xa mencionados anteriormente son a **tese de doutoramento de María Elvira Lezcano**⁷ do ano 2016, que se centra no camiño Vello (desde o mosteiro do Couto a Teixido) e o **informe da empresa Volta Montana** sobre varias rutas, realizado en 2017 e enviado a todos os concellos do territorio dos camiños. O primeiro estudo sinala non só as carencias da sinalización do camiño, senón tamén os puntos de “conflito”. É dicir, lugares onde os sinais están deteriorados, resultan confusos, están cheos de lixo, zonas de tránsito por eucaliptais...

A seguinte táboa ofrécese un resumo das conclusións do informe de Volta Montana por ser o que abarca un maior número de rutas:

RESUMO INFORME VOLTA MONTANA OUTUBRO (2017)				
CAMIÑO	SINALIZACIÓN	DEFICIENCIAS	ASFALTO	OUTRAS INCIDENCIAS
Camiño vello (Costa Ártabra)	Monólitos granito e paneis interpretativos	6 puntos. M ^a Elvira Lezcano sinala polo menos 8 puntos onde a sinalización é insuficiente en 2016.	80% asfalto	O 70% dos paneis interpretativos están en mal estado. Non é fácil de seguir o trazado do sendeiro.
Camiño Vello (Variante Federación Montañismo)	Frechas pintadas brancas e vermellas e sinalización en madeira	5 puntos	10% asfalto	É unha variante do camiño feito por Costa Ártabra. Comparte moitos tramos con el e transita por trazados con menos asfalto. Deficiencias de sinalización nos primeiros quilómetros do camiño.
Camiño Vello (tramo Santa Comba-Narón)	Monólitos granito e paneis interpretativos	Sen incidencias	70% asfalto	Paneis interpretativos deteriorados.
Ruta dos Peiraos	Postes de madeira con pintura branca e amarela.	5 puntos	10% asfalto	Confusión cos sinais doutras rutas, como a ruta de Terras de Cedeira.
Santo André polo Interior	Sinais moi escasos. Fundamentalmente sinalización de estrada	Sen información	70% asfalto	
Camiño dos Cantís	Paneis interpretativos	12 puntos	50% asfalto	Falta o 70% do camiño por sinalizar.
Camiño do Mar (Costa Ártabra)	Monólitos granito e paneis interpretativos	16 puntos	80% asfalto	Necesaria limpeza de varios tramos. Polo menos 5 tramos precisan limpeza.
GR-55 (Betanzos - Teixido)	Frechas de madeira, balizas de madeira e pintura vermella e branca.	En 2017 non tiña problemas de sinalización.	25% Asfalto	En 2017 non tiña problemas de sinalización.

7 María Elvira Lezcano (2016): El Camino de San Andrés de Teixido (A Coruña): raíces históricas, gestión cultural y turismo.

05. 6. Información.

Outra das cuestións sinaladas de xeito repetido pola maioría dos axentes foron as carencias de información sobre os distintos camiños. En concreto as problemáticas que saíron á luz foron as seguintes:

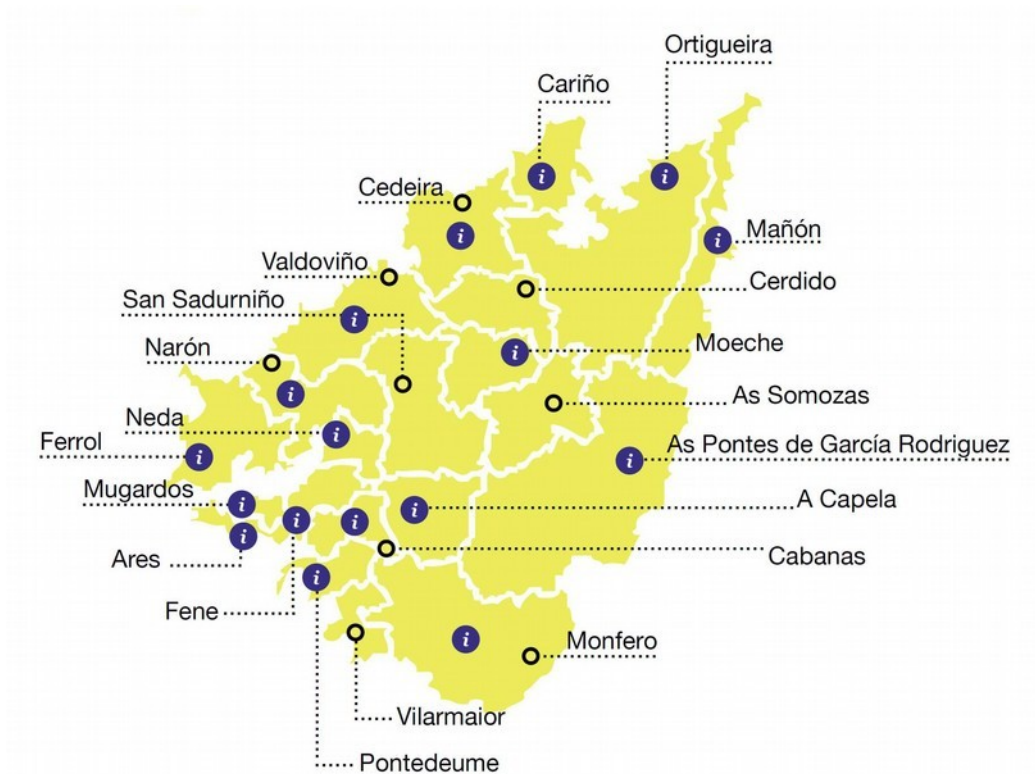
- Pouco coñecemento dos camiños por parte dos visitantes e poboación local.
- Do mesmo xeito as persoas que visitan o territorio adoitan coñecer o santuario de Santo André de Teixido, pero non son conscientes dos seus camiños de peregrinación.
- Falta de oficina de información turística en Santo André de Teixido. A pesar de ser un dos referentes turísticos do xeodestino Ferrolterra – Rías Altas, o lugar non conta cun punto de información e orientación aos visitantes.
- Non existen datos e estatísticas sobre visitantes a Santo André e das persoas que fan os camiños. Isto impide coñecer os perfiles dos visitantes e usuarios e dificulta a creación de produtos que respondan ás súas necesidades.
- Falta de unidade nas accións informativas sobre o recurso. Hai varias administracións que promoven Santo André de Teixido con accións propias (Mancomunidade, Deputación, concellos, Xunta) non coordinadas e sen estar inseridas nunha estratexia común.

A conclusión é que se precisa mellorar a información á poboación local e ao visitante. Algunhas das alternativas que se apuntaron foron as seguintes:

a. Creación dun posto de información no santuario: Non só se garantirá o subministro de información aos visitantes, senón que permitirá que esta sexa veraz e de calidade. Os puntos de información teñen tamén a función de orientar os fluxos de turísticos e recoller datos estatísticos que permiten coñecer os perfiles do público que acode a Teixido e das persoas que fan os camiños. O punto informativo non ten porque funcionar durante todo o ano, pero si durante a tempada alta e pode complementar o traballo da oficina de información turística municipal, que permanece operativo o ano enteiro.

b. Funcionamento en rede das OITs dos municipios por onde pasa o camiño: O territorio do xeodestino Ferrolterra-Ortegal conta cunha boa infraestrutura de oficinas de información turística no momento actual. De feito, a maior parte dos concellos constan cun posto de información operativo nalgún momento do ano. Pontedeume e Cedeira ademais teñen a obriga de manter unha oficina aberta de xaneiro a decembro por posuír a categoría de municipios turísticos⁸. Varios dos asistentes apuntaron á oportunidade de aproveitar esta importante infraestrutura de oficinas para compartir información sobre os camiños e funcionar de maneira coordinada informando e orientando aos visitantes.

8 DECRETO 32/2015, de 19 de febreiro, polo que se regula a declaración de municipio turístico. Artigo 11.

Oficinas de turismo en funcionamento no xeodestino Ferrol-Rías Altas (fonte Turismo de Galicia e Deputación da Coruña).

c. Elaboración de material informativo específico sobre cada un dos camiños:

Os materiais informativos máis recentes e actualizados sobre os camiños de Santo André son os realizados pola Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ortigueira. Trátase fundamentalmente da web <http://caminosasanandresdeteixido.gal> e do folleto *rutas de sendeirismo a Santo André de Teixido, camiños de peregrinación*. De recente elaboración son tamén os folletos sobre o GR-55, que une Betanzos con Teixido. Os participantes nos grupos de discusión sinalaron o feito de que este material non é suficiente e precísase ampliar a información tanto na web como na folletería, desenvolvendo cuestións como o **patrimonio natural, cultural e xeolóxico** vinculado ás rutas. Un dos temas que ademais requiriría un tratamento específico é o **patrimonio inmaterial vinculado ao santuario e aos itinerarios**, pois trátase dun dos elementos marcados pola maior parte dos participantes nos grupos de discusión, como diferenciadores do recurso.

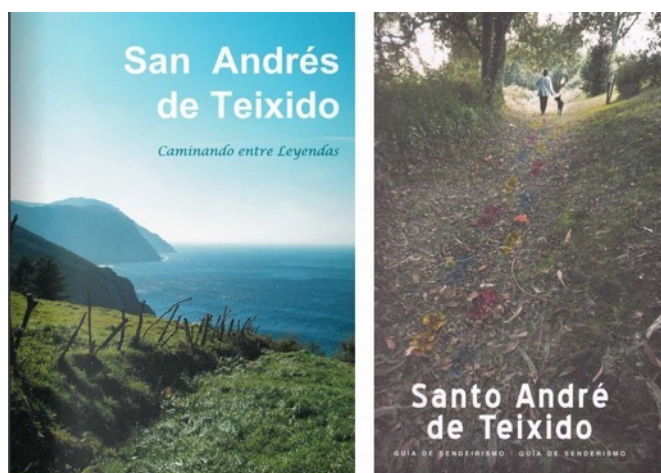

Folletos da Mancomunidad de Concellos da Comarca de Ferrol (esquerda); folleto o GR-55 editado pola Deputación da Coruña e folleto do club de Montaña de Ferrol (dereita).

Do mesmo xeito nos folletos e no material promocional existente **falta información básica que os camiñantes precisan para facer os camiños**, especialmente cando se trata dos camiños máis longos (Camiño Vello, Camiño do Mar e GR55) que deben ser realizados en varias xornadas. Estamos a falar fundamentalmente dos seguintes aspectos.

- Información sobre servizos de restauración e aloxamento.
- División en etapas dunha xornada dos camiños (si aparece no Gr-55 en 5 etapas, pero non no resto de grandes rutas).
- Información sobre medios de transporte (autobuses, taxis...) que permitan desprazarse aos distintos puntos dos itinerarios (inicio e final de ruta e de etapas).

d. Edición dunha guía específica sobre os camiños a Santo André: actualmente non existe ningunha publicación que ofrezca información ampliada sobre os camiños. As obras de referencia máis recentes son *Santo André de Teixido, o Camiño Máxico dos Celtas de André Pena Graña*, editado en 2006 e *Santo André de Teixido, guía de sendeirismo* editado en 2009 pola asociación Costa Ártabra. Ambas publicacións están actualmente fóra de catálogo e non son fáciles de conseguir. Precísase por tanto unha ou varias publicacións didácticas e de calidade que permitan achegar os camiños de xeito máis detallado ao público. Estas publicacións deberían estar á súa vez dispoñibles nas oficinas de información turística do territorio e á venda en librarías e nos postos de venda do propio santuario.

Guías dos camiños de Santo André editadas en 2006 e 2009 respectivamente.

As opcións serían ou ben reeditar algunha das guías citadas, elaborar unha nova xenérica sobre os camiños ou preparar unha serie de guías monográficas sobre cada un dos itinerarios.

e. Ampliación e mellora da web dos camiños: na actualidade existe un páxina web xestionada pola Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol con información sobre os camiños de Santo André. Posúe unha visualización moi atractiva, pero precísase completar con contidos prácticos que permitan aos usuarios e camiñantes planificar a ruta. Estamos a falar dos seguintes:

- **Información de servizos:** onde durmir, onde comer, fontes no camiño, transporte público, taxis.
- **Etapas dos percorridos:** fundamentais nos camiños de maior lonxitude (Camiño Vello, GR-55 e Camiño do Mar).
- Tracks da rutas descargables directamente da web.
- Información sobre os recursos culturais e naturais dos camiños.

f. Estudo sobre perfís de visitantes e usuarios dos camiños: unha das accións prioritarias de cara ao deseño do produto “Camiños de Santo André” é coñecer que tipo de público visita o santuario e que tipoloxía ou tipoloxías de visitantes fan ou estarían dispostos a facer os camiños. Isto permitirá no futuro poder crear produtos específicos adaptados a cada perfil de visitante e optimizar as diferentes accións de comunicación e promoción. O estudo de perfís pódese facerse combinando metodoloxía cuantitativa e cualitativa. Por exemplo recompilando a información estatística das oficinas de turismo recolleita a través de cuestionarios específicos, a través de enquisas feitas en distintos momentos do ano e realizando entrevistas aleatorias aos visitantes.

05. 7. Imaxe.

Nas diferentes reunións quedou clara a necesidade de contar cunha imaxe unificada para todos os camiños de Santo André de Teixido. Esta circunstancia é básica para que os diferentes usuarios teñan tamén unha concepción dos como produto único.

De feito, neste momento ao longo dos diferentes itinerarios pódense atopar imaxes corporativas pertencentes a diferentes administracións: concellos, GDR, Deputación, Club de Sendeirismo... que provocan confusión entre os potenciais usuarios.

Neste tema, a opinión maioritaria foi a partidaria de reaproveitar a imaxe corporativa deseñada para o proxecto de Costa Ártabra. **O logo consistía nun peixe**, que aparece gravado en vermello en todos os sinais direccionais e o **Naming “Camiño de San Andrés de Teixido”**.

Imaxe do peixe cuxa cabeza indica a dirección a Santo André de Teixido.

As propostas foron as seguintes:

a. Reformulación do Manual de Identidade Corporativa do Camiño de Santo André: adaptando e revitalizando a imaxe xa existente da época de Costa Ártabra no Camiño Vello e no Camiño do Mar.

b. Extensión da aplicación do Manual de Identidade Corporativa ao resto dos camiños: incluíranse os restantes itinerarios (ruta dos peiraos, ruta dos cantís, a Santo André polo Interior, GDR-55).

c. Creación dunha marca de calidade asociada aos servizos do camiño: Asociada fundamentalmente aos servizos de restauración, aloxamento e a artesanía (fundamentalmente a do santuario) pero extensible tamén a outro tipo de negocios. A idea é construír unha marca como **tabernas, pousadas ou artesanía de Santo André** aplicable a negocios ligados intimamente co santuario e cos camiños. Unha marca sustentada nos conceptos de identidade e territorio e aproveitando os produtos locais, de tempada...

d. Creación dunha acreditación especial para as persoas que fagan o camiño: A entrega dunha acreditación a todos os camiñantes que cumpran unha serie de requisitos outorga aos peregrinos un elemento de distinción, un proba do camiño realizado e a certificación da pertenza a un grupo exclusivo de persoas. Aqueles que foron de vivos ao Santuario. Este tipo de acreditacións

son moi comúns noutros camiños de peregrinación (Camiño de Santiago, Way of St. Andrews) e contribúen a xerar unha imaxe positiva do recurso e da experiencia de facer o camiño.

05. 8. Promoción e comunicación

Outro dos aspectos máis citados por boa parte dos asistentes aos grupos de discusión foi a falta de promoción por parte das diferentes administracións dos camiños de Santo André.

Esta cuestión xerou debate pois varios participante consideraban que as accións de promoción deberían ser sempre posteriores á creación do produto. Segundo este punto de vista, primeiro débese planificar e construír unha rede de camiños que sexan transitables, estean ben sinalizados e contén con servizos asociados, para despois, sobre esta base, iniciar as diferentes accións de promoción.

Con todo, xa se teñen iniciado diferentes actuacións desde a Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol, entre as que están a **páxina web**, os **folletos informativos**, varios **Fam Trip** (un deles no marco do actual proxecto) e unha **xornada sobre o camiño** (tamén no marco do presente proxecto).

En calquera caso as accións de promoción e comunicación, dada a filosofía participativa do actual proxecto, poden estar presentes en diferente medida desde o inicio en dous eidos diferentes:

- **Poboación local:** Promovendo o proxecto desde o inicio informando das diferentes actuacións e animando á participación da sociedade civil no desenvolvemento do proxecto.
- **Turistas e demais potenciais visitantes:** Desde o momento en que o produto “Camiños de Santo André de Teixido” se poña en marcha.

Coa ollada posta nestas cuestións as propostas formuladas dentro dentro deste apartado foron as seguintes:

a. Deseño dun Plan de medios e social media plan:

Para promover, consolidar e reforzar o produto camiños de Santo André será preciso desenvolver unha estratexia completa de comunicación de tipo transmedia. Este plan de comunicación deberá manterse activo a través do tempo, xerando impactos continuados entre o público potencial (tanto poboación local como resto de visitantes). As vías e mecanismos serán as seguintes:

- **Web dos Camiños:** Como xa se comentou anteriormente, na actualidade contamos con unha web realizada pola Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol, onde se promoven diferentes itinerarios a Santo André. Esta web é a día de hoxe o principal escaparate e punto de información sobre as rutas, pero necesita unha serie de adaptacións para optimizala como ferramenta de promoción e información aos usuarios. Varias son as cuestións que se ven como necesarias:
 - Colocar a sección noticias no inicio da páxina, para que sexa inmediatamente visible polo público. Do mesmo xeito deberase elaborar unha estratexia que implique a publicación regular de noticias ou artigos relacionados cos camiños.

- Colocar ligazóns ás redes sociais na web: A páxina e as redes sociais deben contar cunha estratexia conxunta de funcionamento, para conseguir chegar a un maior número de persoas.
- Publicación na web de todos os eventos e noticias referentes aos camiños: Dentro do proceso de unificación da xestión dos camiños, tamén deberá haber outro proceso de centralización das noticias xeradas polas rutas. Desta maneira, todos os eventos relacionados cos itinerarios deberían ser publicados na web.
- Cambio de situación da sección noticias: Na actualidade a sección noticias da web aparece nunha lapela específica que hai que despregar para poder consultala. O ideal, para dar imaxe de dinamismo e para que a función das noticias sexa efectiva é situar esta sección no inicio da páxina. Desta maneira, calquera usuario que accede á web ten ante os seus ollos todo o que está acontecendo no territorio arredor dos camiños.
- **Medios de comunicación:** Xunto á web é importante o desenvolvemento dunha estratexia que teña en conta todos os medios de comunicación, prensa (escrita e dixital), radio e televisión.
- **Estratexia de redes sociais:** as redes sociais constitúen a día de hoxe un medio moi rápido e efectivo de chegar aos potenciais usuarios. Ademais permiten crear un corpo de seguidores fieis e polo tanto axudan a fidelizar ao público. É preciso por tanto deseñar unha estratexia de RRSS partindo da creación de perfís naquelas máis importantes (Facebook e Instagram).

d. Vinculación e relación con outros camiños ou itinerarios:

Unha das accións apuntadas por varios participantes nos grupos de discusión é a necesidade de comezar a establecer relacións con outros santuarios do estado e de Europa nos que se estean a realizar iniciativas similares. O obxectivo sería dobre:

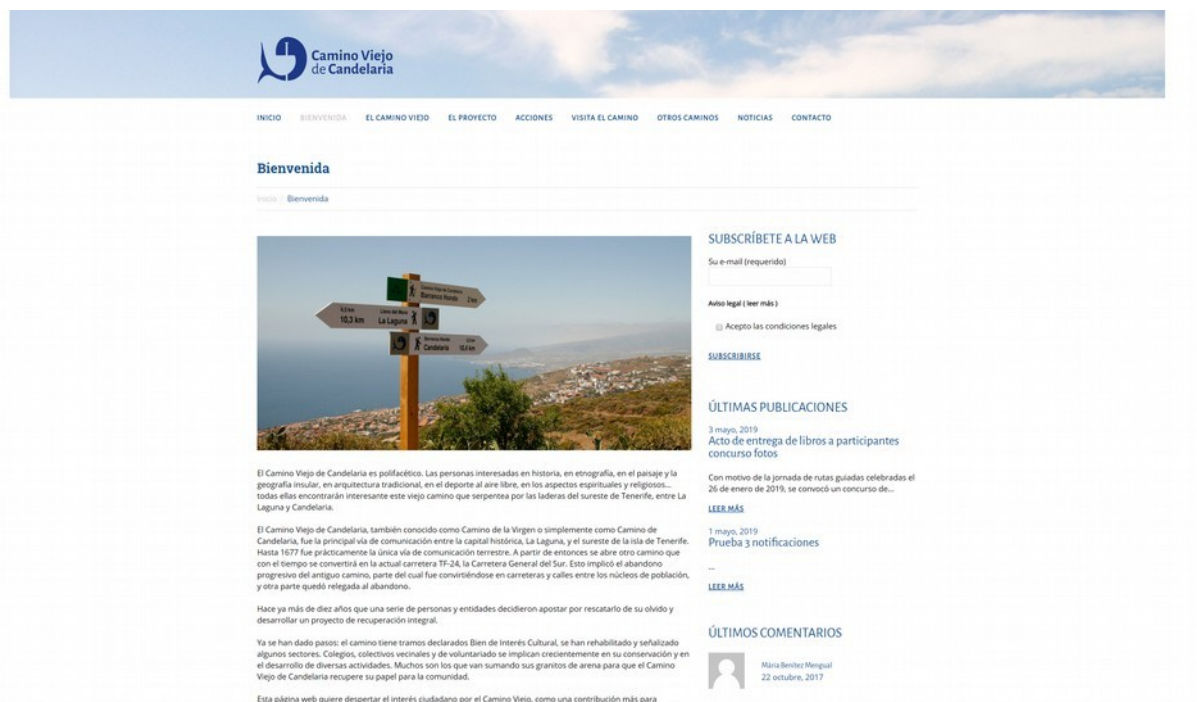
- Visibilizar os camiños de peregrinación a Santo André de Teixido entre potenciais visitantes.
- Procurar sinerxías e vías de colaboración para compartir experiencias con outros casos de éxito.

Algúns dos itinerarios propostos nas reunións cos que se pode establecer contacto son os seguintes⁹:

- **O Camiño de St. Andrews en Escocia:** Trátase dunha serie 10 de itinerarios que converxen na catedral de St. Andrews, na localidade co mesmo nome. Son camiños que funcionaron de maneira moi intensa ata implantación da Reforma protestante e despois foron esmorecendo pouco a pouco. O culto e a situación do santuario, preto do mar, na costa de Fife, garda moitas similitudes co de Teixido. Os camiños posúen unha marca propia, unha web, unha certificación para os peregrinos e o proxecto é mantido por unha asociación de voluntarios e a Diocese de Edimburgo e St. Andrews .

9 O camiño de St. Andrews e o camiño da Candelaria foron estudados e tomados como modelo na tese de Mª Elvira Lezcano. María Elvira Lezcano (2016): El Camino de San Andrés de Teixido (A Coruña): raíces históricas, gestión cultural y turismo

- **Camiño da Candelaria¹⁰:** Localizado en Tenerife, é un vello camiño histórico de peregrinación que transcorre entre as poboacións de la Laguna e Candelaria. Este itinerario fora abandonado progresivamente e recuperouse hai pouco máis dunha década por iniciativa da comunidade local. Trátase por tanto dun produto construído desde abaixo cunha perspectiva de desenvolvemento local, social e patrimonial, que se converteu posteriormente tamén nun relevante recurso turístico na zona. As labores de voluntariado foron fundamentais na recuperación do itinerario.

Web do camiño da Candelaria (Tenerife). <https://www.caminoviejodecandelaria.es>

- **Peregrinación a Santo André (Póvoa de Varzim):** Chamado tamén Santo André das Almas. Trátase dunha peregrinación recuperada recentemente que se celebra na véspera do día do Santo. Garda numerosas similitudes coa tradición de Teixido como a súa vinculación co mar e o papel do Santo André no tránsito das almas cara ao alén.

e. Realización anual dun simposio sobre as peregrinacións e os camiños de peregrinación.

Unha das posibilidades de visibilización e promoción do camiño de Santo André de Teixido apuntadas por algún dos asistentes aos grupos de discusión é a converter ao santuario e a Teixido nunha referencia no estudo das peregrinacións.

Desde esta perspectiva, unha posible acción sería celebrar de maneira anual un congreso ou simposio centrado nos itinerarios de peregrinación. Unha actividade deste calado, ademais de visibilizar os camiños de Santo André, permitiría acadar os obxectivos apuntados anteriormente:

- Coñecer outras experiencias sobre camiños similares.
- Establecer sinerxías e vías de colaboración con outros proxectos.

En Galicia e por toda Europa existen un grande número de itinerarios de peregrinación e de proxectos que están a funcionar neste preciso momento e que poden ser abordados no evento desde distintas ópticas: análise antropolóxica, histórica, patrimonio inmaterial, xestión, implicacións legais, desenvolvemento turístico... Algúns deles xa foron citados neste traballo, pero unha pequena listaxe doutros interesantes podería ser a seguinte:

- Os camiños de Santiago.
- As peregrinacións aos Milagros de Amil (Moraña)
- Os camiños da Franqueira (A Cañiza).
- Camiño de San Rosendo ou da Raíña Santa (Portugal a Ourense pola Baixa Limia).
- Via Mariana (Braga – Muxía).
- A vía Lauretana (Italia)
- O Camiño Lebaniego (Cantabria).
- O Camiño de St. Andrews (Escocia).
- A peregrinación a Santo André das Almas (Povoa de Varzim, Portugal).
- As Javieradas (Navarra).
- O camiño da Candelaria (Tenerife)
- Peregrinación ao Croagh Patrick no Reek Sunday (Irlanda)
- O “Tro Breiz” (Bretaña Francesa).

A lista é practicamente interminable. Isto permitiría manter o evento no tempo e converter ao camiño de Santo André nun recurso de referencia nacional e internacional. O lugar de realización do congreso podería ademais ir cambiando ano a ano e facerse de cada vez nun municipio diferente dos camiños.

05. 9. Relación co camiño de Santiago.

A relación dos camiños de Santo André cos itinerarios xacobeos foi unha das cuestións que xeraron maior debate entre as persoas participantes nos grupos de discusión.

Diversos estudos demostran de feito un vínculo histórico entre ambos percorridos. Por unha parte durante a Idade Moderna era habitual que peregrinos procedentes da costa atlántica europea, ao retornar da peregrinación a Compostela, volveran cara ao norte de Galicia na busca dun porto para regresar a súa terra de orixe. Algúns dos portos escollidos para o retorno situábanse nas proximidades de Teixido como e o caso de Cedeira, Cariño ou Ortigueira, de maneira que se aproveitaba a viaxe para peregrinar tamén ao santuario.

Por outra banda, segundo estudos recentes realizados polo profesor Xosé Carlos Breijo e a asociación Terras de Ortegá, a documentación de Idade Moderna fala da existencia dun Camiño Francés da costa, que parte de Ribadeo e pasa por Teixido. Esta circunstancia parece certificar a existencia dunha variante ao denominado camiño do norte a Compostela.

A cuestión que se formulou sobre a relación entre os dous itinerarios moveuse entre dúas posicións:

- **Incluír aos Camiños de Santo André como unha variante ou prolongación dos camiños de Santiago.** Esta opción ten a vantaxe de poder aproveitar a visibilidade dunha marca moi potente como “Camiño de Santiago” para promover e asentar o recurso na zona. Isto permitiría ademais beneficiarse das inversións que a administración pública destina aos itinerarios xacobeos. Pola contra, a inclusión dos camiños a Santo André dentro da rede de camiños a Compostela, poderían pór en risco a identidade mesma do recurso e das súas propias especificidades.

Outro problema importante é que se precisa dun proceso longo para que a administración recoñeza un camiño como parte da rede de Camiños de Santiago.

Vantaxes	Desvantaxes
• Maior visibilidade. • Acceso a financiamento. • Modelo de xestión xa asentado. • Existencia de documentación que proba a vinculación histórica.	• Perda de identidade do camiño. • Proceso longo para a declaración de itinerario xacobeo

- **Camiños de Santo André como itinerarios con identidade propia.** Considerar os Camiños de Santo André de Teixido como itinerarios independentes dos itinerarios a Santiago, permite colocar o acento na súas singularidades e desenvolver un produto turístico cultural de calidade, lonxe da masificación e dos tópicos xacobeos.

Vantaxes	Desvantaxes
• Protexer a singularidade e identidade dos camiños. • Creación dun recurso alternativo e diferente á realidade xacobeá (de calidade, non masificado).	• Menos visibilidade internacional. • Dificultade de captar financiamento. • Necesidade de creación dun modelo de xestión sustentable.

En calquera caso a decisión de incluírse ou non dentro dos camiños de Santiago **é unha das primeiras decisións estratéxicas que se deben adoptar**. E dada a súa relevancia debería ser adoptada con un alto grao de consenso entre as administracións (concellos, deputación) e os axentes implicados no desenvolvemento do territorio (asociacións, empresas, técnicos...).

Coincidencia do Camiño Inglés e Camiño de Santo André no mosteiro do Couto (Narón).

05. 10. Infraestruturas.

Un dos principais problemas para o desenvolvemento dos camiños a santo André apuntados polos participantes nos grupos de discusión é a escaseza de determinados servizos esenciais para os camiñantes. Estamos a falar de restauración e fundamentalmente de aloxamento, que resultan fundamentais nos itinerarios que precisan máis dunha xornada para a súa realización, como acontece co caso do **Camiño Vello** (40 quilómetros desde o mosteiro do Couto), **Camiño do Mar** (35 quilómetros desde a ermida de San Pedro en Mañón) e **GR-55** (94 quilómetros desde Betanzos).

Os dous primeiros itinerarios permitirían facer a peregrinación en 2 etapas ou xornadas e o GR-55 está deseñado para ser realizado en 5 etapas. Este último é o que presenta maiores problemas nos servizos de aloxamento, pois existen etapas nas que non existen hostais nin casas de turismo rural, preto do camiño. No caso dos outros dous camiños hai servizos de aloxamento aproximadamente na metade do percorrido (a Casa do Morcego en Porto do Cabo no caso do Camiño Vello, e a casa escola de San Claudio en, Figueira, concello de Ortigueira).

Máis problemático resulta o feito que no punto de destino, Teixido, non exista ningún servizo de aloxamento de maneira que se obriga ao camiñante / peregrino a acudir a un núcleo urbano próximo (Cedeira, Cariño) para poder retornar ao seu lugar de orixe mediante transporte público. A esta circunstancia engádeselle o feito de non existir servizo de transporte público ao santuario. Desta maneira os usuarios teñen que regresar ben a pé, por outro dos itinerarios de Santo André ou en taxi.

No pasado esta cuestión non resultaba tan problemática, pois os peregrinos adoitaban volver no mesmo día ás súas casas se viñan de localidades próximas ou durmían en paleiros, leiras contiguas se procedían de máis lonxe...

Por tanto os problemas detectados son os seguintes:

- Escaseza de servizos de aloxamento e restauración no camiño.
- Non hai aloxamento no punto de chegada (Teixido)¹¹.
- Problemas de transporte público no punto de chegada. Só se pode dispor do servizo de taxis.

As propostas que se formularon para dar resposta a esta problemática foron as seguintes.

a. Creación dunha rede de albergues nos camiños. A existencia dunha infraestrutura de albergues de acollida facilitaría o desenvolvemento do camiño como recurso cultural e turístico, pero formula o problema do alto custo da súa posta en marcha e do mantemento. Varios participantes nos grupos de discusión propuxeron unha solución de colaboración público privada para a xestión da rede. En calquera caso trataríase dunha iniciativa realizable no longo prazo e que tería que comezar a activarse unha vez consolidado o produto dos camiños a Santo André de Teixido. Para a súa realización debería facerse con carácter previo un estudo dos puntos dos itinerarios susceptibles de ser utilizados para este fin, tratando de aproveitar edificacións xa existentes como reitorais, escolas unitarias abandonadas, casas...

Un exemplo, aínda que con grandes dificultades no tocante á cesión de espazos, podería ser o caso do Camiño Vello, pois no seu percorrido existen varias edificacións que coinciden en puntos estratéxicos (principio, medio e final de ruta) e que poderían ofrecer este servizo. Son os seguintes:

- **O mosteiro do Couto (Narón).** Desde onde parte de maneira simbólica o camiño. A zona da hospedaría está actualmente sen uso e a súa propiedade é da diocese de Mondoñedo-Ferrol.
- **Casa da Bastona** (Porto do Cabo, Valdoviño): Trátase dunha casa en ruínas que conserva un espectacular arco conopial. Aparece citada na documentación histórica como lugar de pousada para peregrinos. Atópase a 25 km do mosteiro do Couto. É de propiedade privada e actualmente está en venda.
- **Escola unitaria de Santo André de Teixido** (Cedeira). Edificio de dous andares, actualmente abandonado¹².

11 Na Xornada sobre Santo André de Teixido celebrada en Cedeira o 30 de novembro de 2019 informouse da próxima apertura dunha casa de turismo rural no núcleo de Teixido. Esta circunstancia permitiría mudar a falta histórica de aloxamento no lugar.

12 Na Xornada sobre Santo André de Teixido celebrada en Cedeira o 30 de novembro de 2019 informouse do feito de que esta edificación foi comprada por un particular. Descoñécese cal será o uso futuro do inmovible.

Mosteiro do Couto (esquerda), Casa da Bastona en Porto de Cabo (centro) e escola de Santo André (dereita).

b. Habilitación de edificios para pernoctación dos peregrinos: Recollendo a filosofía do camiño de Santiago, anterior á creación do grande fenómeno xacobeo nos anos 1993 e 1999, formulouse tamén a posibilidade de usar determinadas construcións situadas ao carón dos camiños, fundamentalmente igrexas, ermidas e reitorais, como lugares de durmida dos peregrinos. Esta circunstancia implicaría o acondicionamento dalgunhas edificacións e a xestión da apertura coss propietarios actuais, principalmente coa autoridade eclesiástica.

05. 11. patrimonio construído.

O patrimonio cultural constitúe, segundo os participantes nos grupos de discusión, un dos principais recursos dos camiños de Santo André de Teixido, dada a súa riqueza e variedade. Porén, este patrimonio presenta varios problemas que foron abordados nas reunións. Os principais son os seguintes:

- **Deficiencias de conservación de varios elementos do patrimonio cultural.** Existen varios bens arquitectónicos moi singulares con graves problemas de deterioro que ameazan a súa integridade. Este é o caso da Igrexa de San Pedro de Loira (Valdoviño) que conta cunha bóveda gótica en serio perigo de derrubo ou a casa da Bastona (Porto do Cabo, Valdoviño), en estado de ruína.
- **Problemas de accesibilidade a elementos do patrimonio dos camiños.** A maioría de igrexas e pequenas ermidas do camiño están pechadas e non son accesibles polos camiñantes. Esta circunstancia fai que unha porcentaxe elevada do patrimonio cultural dos camiños non poida ser visitado.

Entre as propostas formuladas polos asistentes aos diferentes grupos de discusións formuláronse as seguintes propostas:

a. Elaboración dun mapa de riscos do patrimonio cultural dos camiños. A situación de abandono e o perigo no que se atopan diferentes elementos do patrimonio dos camiños fai necesaria a existencia dun sistema de información que avalíe o nivel de conservación e os riscos de cada un dos elementos para poder priorizar actuacións. Este mapa debería estar integrado dentro do SIX xeral dos camiños.

Construcións con graves problemas de deterioro. Igrexa de San Pedro de Loira (esquerda e centro) e casa da Bastona (dereita).

b. Actuacións puntuais sobre elementos en risco. Unha vez identificados os bens culturais en situación de perigo estableceríase unha priorización e faríanse actuacións de urxencia sobre os elementos máis ameazados. Neste sentido terían prioridade monumentos en risco inminente de derrubo como a Igrexa de San Pedro de Loira.

c. Incoación como Ben de Interese Cultural dos camiños ou de tramos de especial interese. A pesar de que algúns participantes dos grupos de discusión non eran partidarios de dar unha categoría de protección aos camiños, polos problemas de limitación de usos a veciños e propietarios, existen tramos específicos, especialmente algúns próximos ao santuario, con empedrados que precisan dunha protección especial e por este motivo sería aconsellable a súa inclusión dentro da categoría de máxima protección dos bens culturais de Galicia.

d. Plan de visitabilidade ao patrimonio relixioso dos camiños. Dentro dalgunhas capelas e ermidas escóndense auténticos tesouros que non poden ser apreciados polos camiñantes. Este é o caso do retablo de pedra da capela da Fame de Liñeiro (Valdoviño) que acolle un rechamante retablo policromado en pedra.

Facer accesible este importante patrimonio ao público non é doado, porque normalmente trátase de construcións situadas en zonas illadas, lonxe das casas e por tanto con dificultades para ser atendidas. Unha solución a este problema foi a adoptada na ermida de San Xiao do Trebo (Cariño), que se encontra no itinerario que une esta localidade con Teixido, a través do chamado camiño dos cantís. Neste caso os visitantes poden coller a chave para abrir na porta dunha casa que se encontra a poucos metros do templo.

Exemplo de pequenas capelas habitualmente pechadas nos camiños. Capela do Socorro (esquerda) e capela da Fame (centro) e San Roque de Reboredo (dereita).

Para conseguir abrir estas pequenas xoias habería que seguir os varios pasos:

- Selección de elementos de interese.
- Negociación cos propietarios. Na maior parte do caso coa Igrexa.
- Apertura durante tempada alta e con horario limitado.

Chave para entrar entrar na ermida de San Xiao do Trebo (Cariño). A chave pódese coller na porta dunha casa próxima ao templo.

05. 12. Patrimonio inmaterial.

Segundo o que se puido corroborar nos grupos de discusión, o patrimonio inmaterial de Santo André de Teixido e os seus camiños e o valor diferenciador por excelencia do recurso. En torno ás rutas e ao feito de peregrinar concéntranse un conxunto de tradicións, rituais, cantigas, lendas e ditos que fan da peregrinación a este santuario unha experiencia tremendamente singular.

Boa parte deste patrimonio segue vivo, pero corre perigo de esmorecer. O diagnóstico dos participantes nos grupos apuntan á seguinte problemática.

- **Introdución de novos costumes e hábitos alleos a Santo André**, que desvirtúan a tradición. Este é o caso dos panos que colgan dos peches próximos á fonte do Santo. Aínda que este costume está moi arraigado en Galicia, en Teixido comezou a introducirse hai poucos anos.

Hábito recente de colgar panos despois de mollalos na fonte do Santo.

- **Perda ou desaparición de determinadas tradicións.** Algunhas delas desapareceron hai décadas, como é o caso dos **Ramos de Santo André**, que levaban os romeiros como testemuña da súa peregrinación a Teixido, os **hábitos de Santo André** ou a tradición das caldupeiras, mulleres que daban caldo aos romeiros en Porto do Cabo (Valdoviño). Outras deixaron de facerse hai menos tempo como as **medallas do Santo**. Entre os costumes que tiñan máis impacto antigamente sobre o territorio estaban as romarías que facían os peregrinos á volta do santuario en Porto do Cabo (Festa da Cucaina) e no Castelo do Casón (Ortigueira).

Sanandresiños (esquerda) aínda á venda en San Andrés, medalla de Santo André (centro) e ramo e hábito de Santo André (dereita), xa desaparecidos.

- **Introdución de artesanía de baixa calidade no santuario.** Os postos de artesanía forman parte esencial do núcleo de Santo André de Teixido. Neles pódense adquirir os **sanandresiños**, figuras de miga de pan que representan diferentes símbolos relacionados co santo ou os ramiños da herba de namorar (armeria maritima). Porén, nos últimos anos a maior parte dos artigos vendidos nos postos de artesanía son produtos que se poden encontrar practicamente en calquera lugar do mundo, sen vencello ningún co territorio no que se insiren.

Artesanía á venda no santuario de Santo André de Teixido.

- **Perda progresiva da experiencia de realizar a romaxe a pé a santo André.** Especialmente desde os territorios máis afastados. Neste sentido o concello máis activo na recuperación da peregrinación ten sido nos últimos anos Valdoviño, que realiza varias camiñadas ao ano, pero foi esmorecendo en municipios como Narón, Ferrol, Ortigueira...

En relación con estas cuestións as propostas formuladas nos grupos de discusión foron as seguintes:

a. Organización de romaxes conxuntas entre os municipios dos camiños: A idea sería organizalas por camiños, durante a época de peregrinacións ao santuario.

b. Renovación e actualización dos elementos da artesanía de Santo André: Partindo da tradición e do espírito do lugar. Non se trata de prohibir aos artesáns de Santo André a venda de determinados artigos, pero si se poden realizar accións para reintroducir vellas artesanías perdidas (os ramos ou as medallas) ou incorporar novas artesanías que partan da tradición e da identidade do lugar. Nesta sentido principal proposta formulada nos grupos de discusión foi a celebración anual dun **Concurso de Artesanía sobre Santo André de Teixido** ao que se poderán presentar propostas que cumpran unha serie de requisitos (materiais, temática, tamaño...). As propostas presentadas e gañadoras terán a posibilidade de ser vendidas en exclusiva nos postos de Santo André e baixo un selo de calidade.

c. Recuperación das Romarías: Estamos a falar das antigas romarías que facían os romeiros á volta do Santuario en Porto de Cabo (A Cucaína) e no Castelo do Casón (Ortigueira). Estes eventos permiten implicar de novo á poboación local nos camiños e no feito mesmo da peregrinación.

05. 13. Implicación da poboación local.

Outro dos factores considerados chave nos grupos de discusión para o desenvolvemento dos camiños a Santo André como recurso cultural é turístico e a implicación da sociedade local no proxecto.

Os problemas detectados neste sentido resúmense nos seguintes puntos:

- Progresivo abandono da peregrinación a pé dos veciños dos territorios dos camiños.
- Incapacidade dos concellos por asumir todas as accións de desenvolvemento dos itinerarios.

a. Implicación das asociacións dedicadas ao patrimonio da zona.

O territorio conta con un importante tecido asociativo dentro do eido cultural e da protección do patrimonio. Asociacións que ademais son moi activas e que deberán estar implicadas tanto na xestión do recurso desde o inicio como na realización de accións de difusión e divulgación.

- Asociación de Terras de Ortegá.
- Club de Montañismo de Ferrol.
- Asociación Terra de Trasancos.
- Asociación Cultural Ferrolterra Antiga.

b. Desenvolvemento do voluntariado.

Como xa se mencionou anteriormente o voluntariado resultou crucial no desenvolvemento doutras rutas históricas. Este voluntariado pode axudar a realizar determinadas funcións que as administracións locais teñen dificultades para asumir na súa totalidade como as seguintes¹³:

- Información e orientación aos camiñantes en destino.
- Mantemento e recolleita de lixo dalgúns tramos das rutas.
- Pintado de sinais direccionais.

c. Actividades con escolares.

Unha das maneiras máis eficaces de que santo André, as súas tradicións e os camiños permanezan vivas é a súa difusión entre as xeracións máis novas. Por este motivo é necesario o desenvolvemento dun programa didáctico que implique á poboación escolar de todos os municipios por onde transcorren os camiños. Algunhas das propostas formuladas neste sentido foron as seguintes:

- **Recuperación da xornada de convivencia dos institutos da zona.** Ata hai non moitos anos os institutos de varios concellos vinculados aos camiños (Cedeira, Cariño e Ortigueira) facían unha peregrinación anual a santo André de Teixido e despois realizaban unha comida

13 Na súa tese María Elvira Lezcano, propón a creación dun corpo de vixiantes do camiño. María Elvira Lezcano (2016): El Camino de San Andrés de Teixido (A Coruña): raíces históricas, gestión cultural y turismo.

e actividades de convivencia nas proximidades. Este evento que foi moi importante no seu momento, pódese recuperar implicando a máis concellos como Valdoviño, Narón e outros.

- **Concurso de creación literaria e investigación sobre Santo André e os Camiños:** Tamén se trataría de recuperar un evento xa desaparecido, pero que tivo moita tradición entre os institutos da zona.
- **Deseño e elaboración de materiais didácticos sobre santo André e os camiños:** consistiría en elaborar unha serie de guías e unidades didácticas para alumnado e profesorado de todos os tramos educativos (infantil, primaria e secundaria). Estes materiais serían directamente descarregables da web dos camiños actualmente en funcionamento.
- **Programa de visitas escolares a Santo André de Teixido e aos camiños:** dentro da oferta didáctica, unha das accións máis interesantes sería a posibilidade de realizar visitas guiadas a Santo André de Teixido, coa posibilidade de facer un tramo dos camiños. Este tipo de visitas poden incluírse dentro do programa da Deputación Turismo Escolar¹⁴, que permite ademais difundir a actividade a todos os centros da provincia.

05. 14 Resumo.

Os diagnósticos e todas as propostas formuladas neste apartado foron realizados na súa maior parte durante o transcurso dos grupos de discusión. Trátase de cuestións que colocadas sobre a mesa froito do debate e da discusión de diferentes axentes implicados na xestión do territorio e vinculados en distintas maneiras cos camiños de Santo André de Teixido.

Porén, estas medidas posúen un diferente grao de prioridade, urxencia, complexidade de execución e de necesidade. Polo que é preciso situar a súa aplicación dentro da escala temporal.

Isto será obxecto do seguinte apartado, pero agora para ter unha visión xeral previa das propostas realizadas mostramos un resumo na seguinte táboa.

14 <https://turismo.dacoruna.gal/es/actualidade/novas/conoceis-nuestro-programa-de-turismo-escolar-pues-aun-estais-tiempo-de-participar>

CONCLUSIÓNS DO DIAGNÓSTICO E PROPOSTAS DOS GRUPOS DE DISCUSIÓN

Concepto	Diagnóstico	Necesidades	Accións propostas
XESTIÓN	- Os camiños a Santo André de Teixido transcorren por numerosos municipios. - Non existe un só camiño senón varios itinerarios. - Nos últimos anos foron executadas accións nos camiños de Santo André por diferentes administracións - Os concellos non teñen capacidade por si sós de xestionar o recurso. - Descoordinación entre administracións.	- Necesidade de definir o ámbito territorial de xestión: o xeodestino. - Coordinación de accións de mantemento, promoción, información.... - Planificación das actuacións sobre os camiños de Santo André. - Procura de financiamento para a execución das diferentes accións. - Necesidade de representación do sector público e privado.	VARIAS OPCIÓNS: - Creación dun ente xestor ad hoc. - Mesa de traballo sobre os camiños. - Xestión liderada pola Mancomunidade de Concellos de Ferrol. - Xestión pola deputación da Coruña.
ITINERARIOS	- Existencia de varios itinerarios. - Descoñecemento dos trazados e recursos vinculados aos camiños.	- Necesidade racionalizar a xestión dos itinerarios. - Necesidade de documentar os itinerarios secundarios.	- Creación dun calendario de traballo comezando polos itinerarios máis coñecidos (valorización do Camiño Vello) para ir ampliando pouco a pouco ás accións ao resto dos itinerarios. - Traballos de documentación e inventario de recursos dos itinerarios menos traballados (GDR-55, camiño dos Cantís... - Organización dos camiños máis longos en etapas dunha xornada. (Camiño Vello, Camiño da Costa, GR-55).
MANTEMENTO	- Problemas de mantemento e limpeza dos trazados. - Existencia de tramos intransitables. - Falta de coordinación nas accións de mantemento.	Compromiso entre todas as entidades e administracións responsables para o mantemento periódico dos camiños.	- Redacción dun protocolo para o mantemento periódico dos camiños. - Mantemento periódico dos itinerarios. - Desenvolvemento dun sistema de documentación dos camiños (SIX) - Implicación da sociedade civil no mantemento. Accións de voluntariado.

CONTORNA E ORDENACIÓN DE ESPAZOS	• Eucaliptización na marxe dos camiños. • Existencia de deposicións de lixo na contorna dos camiños. • Abandono dos espazos da contorna inmediata a Santo André de Teixido.	• Acondicionar espazos degradados no camiño e Santuario.	• Aplicación da lexislación de montes e de prevención de incendios na contorna dos camiños. • Redacción dun Plan Especial de Protección para o núcleo de Santo André de Teixido
SINALIZACIÓN	• Falta de sinalización en moitos tramos. • Problemas de mantemento e reposición dis sinais deteriorados. • Desigual nivel de sinalización segundo os camiños. • Superposición de sinalización de diferentes administracións. Sinalización confusa en moitos tramos • Elevados custes na instalación e mantemento de sinais.	• Uniformización do sistema de sinais. • Aforro de custes na instalación e mantemento dos sinais. • Desenvolvemento dun sistema de seguimento do estado da sinalización.	• Desenvolvemento dun sistema SIG para documentación dos camiños e dos puntos conflitivos (reparación de sinais, firme, reparacións...). • Reutilización de sinais xa existentes (sinalización de Costa Ártabra). • Definición de novos soportes económicos para a sinalización (vinilos, pintura...). • Complementar a sinalización en ruta con soportes dixitais (tracks en Wikiloc, web dos camiños, códigos QR...).
INFORMACIÓN	• Ausencia de información a visitantes e poboación local. • Descoñecemento dos camiños por parte dos visitantes. • Falta OIT en Santo André de Teixido. • Ausencia de estatísticas sobre visitantes e camiñantes.	• Mellorar os materiais informativos e as canles de información. • Coñecemento dos perfiles do público visitante e usuario dos camiños. • Funcionamento coordinado dos puntos de información turística.	• Creación posto de información no santuario. • Funcionamento en rede das OITs do territorio dos camiños. • Elaboración de material informativo específico sobre cada un dos camiños (ampliación web e folletería informativa). • Elaboración de guía específica sobre os camiños de Santo André. • Ampliación e mellora da web dos camiños. • Estudo sobre perfiles de visitantes e usuarios dos camiños.

IMAXE	• Inexistencia dunha marca e imaxe que identifica aos camiños de Santo André de Teixido.	• Crear unha imaxe unificada para todos os camiños.	• Reformulación do Manual de Identidade Corporativa do Camiño de Santo André. • Extensión da aplicación do Manual de Identidade Corporativa ao resto dos camiños. • Creación dunha marca de calidade asociada aos servizos do camiño (gastronomía e aloxamento). Tabernas / pousadas de Santo André ou similar. • Creación dunha acreditación especial para as persoas que fagan o camiño.
PROMOCIÓN E COMUNICACIÓN	• Necesidade de planificación antes que promoción. • Escasa promoción do recurso ata o momento.	• Necesidade de visibilizar o recurso para que sexa coñecido tanto pola poboación local como polos potenciais visitantes. • Participación da cidadanía e sector privado nas actividades de promoción.	• Desenvolvemento dun plan de medios e dun social media plan. • Unificación da imaxe corporativa dos camiños e relanzamento da mesma. • Colaboración con outros santuarios e itinerarios similares. • Realización anual dun congreso sobre os camiños de peregrinación.
RELACIÓN CAMIÑO DE SANTIAGO	• Os camiños a Santo André de Teixido teñen unha vinculación histórica co Camiño de Santiago.		VARIAS POSIBLES ALTERNATIVAS. • Promover o vínculo do camiño de Santo André co camiño Inglés e camiño do Norte, mantendo a propia identidade. • Procurar a integración nos Camiños de Santiago como unha prolongación, similar á de Fisterra e Muxía.
INFRAESTRUTURAS E SERVIZOS	• Escaseza de servizos de aloxamento e restauración no camiño. • Non hai aloxamento no punto de chegada (Teixido). • Problemas de transporte público no punto de chegada. Só se pode dispor do servizo de taxis.	• Necesidade de dotar ao camiño dos servizos básicos aos camiñantes para poder configurar o camiño como produto.	• Creación de rede de albergues nos camiños. • Habilitación de edificios do camiño para pernoctación dos peregrinos.

PATRIMONIO CONSTRUÍDO	• Deficiencias de conservación de varios elementos do patrimonio cultural. • Problemas de accesibilidade a elementos do patrimonio dos camiños.	• Necesidade de actuación en elementos concretos do patrimonio cultural para evitar o seu deterioro ou desaparición.	• Elaboración dun mapa de riscos do patrimonio cultural dos camiños. • Actuacións puntuais de urxencia sobre bens en risco. • Incoación como Ben de Interese Cultural dos camiños ou de tramos de especial interese. • Plan de visitabilidade ao patrimonio relixioso dos camiños.
PATRIMONIO INMATERIAL	• Introducción de novos costumes e hábitos alleos a Santo André. • Perda ou desaparición de determinadas tradicións. • Introducción de artesanía de baixa calidade no santuario. • Perda progresiva da experiencia de realizar a romaxe a pé a santo André.	• Necesidade de revitalización do principal elemento diferenciador de Santo André e dos camiños.	• Organización de romaxes conxuntas entre os municipios dos camiños. • Renovación e actualización dos elementos da artesanía de Santo André. • Creación dun premio de artesanía vinculada a Santo André de Teixido. • Recuperación de costumes xa case desaparecidas (caldupeiras, romarías no camiño de retorno...).
IMPLICACIÓN DA POBOACIÓN LOCAL	• Progresivo abandono da peregrinación a pé dos veciños dos territorios dos camiños. • Incapacidade dos concellos por asumir todas as accións de desenvolvemento dos itinerarios.	• Necesidade de implicación da comunidade local no propio desenvolvemento dos camiños de Santo André.	• Implicación das asociacións dedicadas ao patrimonio da zona. • Desenvolvemento dun programa de voluntariado. • Actividades para a comunidade escolar. - Recuperación da xornada de convivencia dos institutos da zona. - Concurso de creación literaria e investigación sobre Santo André e os Camiños. - Deseño e elaboración de materiais didácticos sobre santo André e os camiños. - Programa de visitas escolares a Santo André de Teixido e aos camiños.

06. MATRIZ DAFO

Deseguido presentamos a matriz DAFO extraída da diagnose presentada ata agora. Esta táboa serve como referencia do estado actual dos camiños de santo André de Teixido. Unha ollada rápida permite observar como pesan máis os aspectos negativos, as debilidades e ameazas sobre os positivos, fortalezas e debilidades. Porén, de cara aos próximos anos preséntanse toda unha serie de oportunidades que poden resultar decisivas para a activación deste produto cultural e turístico.

De todas elas probablemente dúas son as principais a ter en conta:

- **A celebración do xacobeo 2021.** A celebración deste evento prevé a chegada a Galicia dunha grande cantidade de visitantes polos distintos itinerarios. A masificación dalgúns deles está ocasionando a procura doutros camiños ou rutas de peregrinación menos masificadas entre a que pode estar Teixido,
- **O interese das administracións e da poboación local nos camiños.** Sen implicación de ambos sería imposible crear un produto coma este sustentable no tempo.

DEBILIDADES	FORTALEZAS
- Falta de mantemento nos trazado dos camiños. - Deficiente sinalización ou ausencia de sinalización. - superposición de sinalización de diferentes administracións ou entidades. - Degradación medioambiental en moitos tramos do camiño. - Ausencia de información ao visitante no punto de chegada. - Descoñecemento dos camiños por parte da poboación local e dos turistas. - Escaseza de servizos de aloxamento nos camiños. - Ausencia de implantación de estándares de calidade na restauración e aloxamento turístico. - Degradación e abandono dalgúns elementos do patrimonio cultural material (Igrexa de San Pedro de Loira, amilladoiros, tramos empedrados dos camiños, casa da Bastona...). - Ausencia de canais de venda. - Escaseza de actividades de dinamización. - Forte estacionalización dos visitantes ao territorio e en particular a Santo André de Teixido. - Escasa información sobre o recurso. - Non existen accións de divulgación entre a poboación local. - Inexistencia de transporte público cara a Santo André de Teixido e deficiente na contorna dos camiños. - Recursos vinculados ao camiño pechados e imposibilidade de visitalos. - Deficiencias na cobertura telefónica e internet en varios tramos do camiño e no punto de chegada (Santo André de Teixido). - Nula promoción da gastronomía vinculada ao camiño. - Indefinición da maior parte dos trazados dos camiños. - Escasa visibilización do recurso e de Santo André na Web.	- A paisaxe espectacular e única nalgúns zonas dos camiños. - Patrimonio inmaterial singular e único (lendas, tradicións, cantigas, artesanía...). - Existencia dun importante patrimonio cultural ligado aos camiños (Igrexas, capelas, tramos empedrados, amilladoiros, pontes...). - Existencia dunha marca forte centrada en Santo André e no seu Santuario. - Existencia dunha tupida rede de camiños a santo André de Teixido. - Santo André é un forte elemento xerador de identidade. Trátase do gran camiño de peregrinación de Galicia. - Importancia da experiencia de convivencia que implica facer o camiño.
AMEAZAS	OPORTUNIDADES
- Falta de coordinación entre as administracións. - Non existe un organismo responsable da xestión dos camiños. - Introdución de tradicións alleas aos camiños e ao Santo André (panos colgados, amoreamentos de pedras, artesanía industrial). - Perda progresiva do acto de facer o camiño en romaría entre a poboación local. A peregrinación faise en vehículos de motor. - Non existe unha xerencia para o xeodestino Ferrol-Rías Altas. - Pouca colaboración público-privada na contorna dos camiños. - Masificación do punto de chegada (Santo André) durante a tempada alta e fins de semana. - Perda de tecido industrial no territorio. - Falta de formación nos guías turísticos dos circuitos. Falseamento do relato.	- A creación do Xeoparque (o patrimonio xeolóxico). - Relación con tramos ou variantes do camiño de Santiago (Camiño Inglés, Camiño do Norte.). - Interese das administracións locais na zona. - Afluencia crecente de visitantes ao santuario de Santo André de Teixido (final do camiño). - Existencia doutras iniciativas de camiños de peregrinación en Galicia: camiño de san Rosendo, Vía Mariana. - Interese por parte da poboación local por recuperar os camiños. - Ano Xacobeo 2021. - Posibilidade de adaptar os camiños a moitos perfís de público (turismo relixioso, sendeirismo, turismo cultural...).

07. POSIBILIDADE DE DECLARACIÓN DO CAMIÑO DE SANTO ANDRÉ COMO ITINERARIO CULTURAL EUROPEO.

Neste apartado analizaremos as posibilidades de inclusión dos camiños de Santo André dentro dos Itinerarios Culturais europeos. Durante a realización dos grupos de discusión, incluíuse como pregunta aos participantes se pensaban que podería ser unha opción interesante.

As principais vantaxes desta posible declaración serían dúas:

- Acadar visibilidade internacional a nivel europeo para os camiños de Santo André.
- Incorporarse a unha marca de calidade recoñecida a nivel europeo.

Analizaremos as posibilidades e o proceso de declaración nos seguintes apartados.

07.1 Os itinerarios culturais Europeos

O programa de Itinerarios culturais é unha iniciativa que partiu do Consello de Europa, en 1987 coa creación do **primeiro itinerario que foi o Camiño de Santiago**. Desde entón foron declarados máis de 30 percorridos diferentes por toda Europa entre os referenciados na seguinte táboa:

CAMIÑO	ANO	PAÍSES QUE COMPRENDE
Camiños de Santiago de Compostela	1987	Alemaña, Bélxica, España, Francia, Italia, Luxemburgo, Portugal, Suiza
A Hansa	1991	Alemaña, Bélxica, Estonia, Rusia, Finlandia, Letonia, Lituania, Noruega, Países Baixos, Polonia, Reino Unido, Suecia
Rutas dos viquingos.	1993	Alemaña, Bielorrusia, Bélxica, Dinamarca, España, Estonia, Rusia, Finlandia, Francia, Grecia, Irlanda, Islandia, Letonia, Lituania, Noruega, Países Baixos, Polonia, Portugal, Reino Unido, Suecia, Turquía, Ucraína.
Via Francigena.	1994	Francia, Italia, Reino Unido, Suiza
Itinerarios o legado Andalusí.	1997	España
Ruta dos fenicios	2003	Alxeria, Chipre, Croacia, Exipto, España, Francia, Grecia, Italia, Líbano, Libia, Malta, Marrocos, Portugal, Reino Unido, Siria, Territorios Palestinos, Tunes, Turquía
Ruta do Ferro nos Pireneos	2004	Andorra, España, Francia
Vías europeas de Mozart.	2004	Alemaña, Austria, Bélxica, Francia, Italia, Países Baixos, República Checa, Reino Unido, Eslovaquia, Suiza
Itinerario europeo do patrimonio xudeu	2004	Bélxica, Bosnia-Herzegovina, Croacia, Dinamarca, España, Francia, Grecia, Hungría, Italia, Lituania, Noruega, Países Baixos, Polonia, República Checa, Romanía, Reino Unido, Serbia, Eslovaquia, Eslovenia, Suecia, Suiza, Ucraína.
Itinerario de Saint-Martin-de-Tours	2005	Andorra, Austria, Bélxica, Bosnia-Herzegovina, Bulgaria, Chipre, Croacia, Dinamarca, España, Estonia, Finlandia, Francia, Grecia, Hungría, Irlanda, Islandia, Italia, Letonia, Macedonia, Liechtenstein, Lituania, Luxemburgo, Malta, Moldavia, Monaco, Montenegro, Noruega, Países Baixos, Polonia, Portugal, República Checa, Romanía, Reino Unido, Serbia, Eslovaquia,

		Eslovenia, Suecia, Suiza, Ucraína
Sitios cluniacenses en Europa	2005	Alemaña, España, Francia, Italia, Reino Unido, Suiza
Rutas da oliveira.	2005	Albania, Alxeria, Bosnia-Herzégovina, Chipre, Croacia, Exipto, España, Francia, Grecia, Italia, Xordania, Líbano, Libia, Malta, Marrocos, Portugal, Serbia, Eslovenia, Siria, Tunisia, Turquía
Via Regia	2005	Alemaña, Bélxica, Bielorrusia, España, Francia, Lituania, Polonia, Ucraína
Transromanica, itinerarios románicos do patrimonio europeo	2007	Alemaña, Austria, España, Francia, Italia, Portugal, Serbia
Iter Vitis. Rutas do viñedo.	2009	Alemaña, Armenia, Austria, Acerbaixán, Croacia, Espiña, Francia, Georgia, Grecia, Hungría, Italia, "antiga República iugoslava de Macedonia", Malta, Moldavia, Portugal, Romanía, Eslovenia
Ruta europea das abadías cistercienses	2010	Alemaña, Bélxica, Dinamarca, España, Francia, Italia, Polonia, Portugal, República Checa, Suecia, Suiza
Ruta europea dos cemiterios	2010	Austria, Croacia, España, Estonia, Francia, Alemaña, Grecia, Italia, Noruega, Polonia, Portugal, Reino Unido, Rusia, Serbia, Eslovenia, Suecia
Camiños da arte rupestre prehistórica	2010	España, Francia, Irlanda, Italia, Noruega, Portugal
Itinerario europeo das vilas termais históricas	2010	Alemaña, Bélxica, Croacia, Francia, España, Hungría, Italia, República Checa, Romanía, Reino Unido
Camiños de san Olav	2010	Dinamarca, Noruega, Suecia
Ruta europea da cerámica	2012	Alemaña, España, Francia, Italia, Países Baixos, Portugal, Reino Unido, Turquía
La ruta europea da Cultura megalítica	2013	Dinamarca, Alemaña, Países Baixos, Suecia, Reino Unido, España e Portugal
Sobre os pasos dos hugonotes e Valdenses	2013	Francia, Alemaña, Italia y Suiza
Atrium: Arquitectura dos réximes totalitarios do século XX.	2014	Italia, Bosnia-Herzegovina, Bulgaria, Croacia, Grecia, Romanía.
Rede Europea de Art Nouveau.	2014	Austria, Bélxica, Eslovenia, España, Finlandia, Francia, Italia, Lituania, Noruega, Reino Unido.
Via Habsburgo.	2014	Alemaña, Austria, Francia, Suiza
O itinerario dos emperadores romanos e do viño do Danubio.	2015	Bulgaria, Croacia, Romanía, Serbia
Sobre os pasos de Robert Louis Stevenson.	2015	Bélxica, Francia, Reino Unido
Destino Napoleon.	2015	Alemaña, Bielorrusia, Bélxica, Croacia, España, Francia, Grecia, Italia, Polonia, Portugal, República Checa, Reino Unido, Rusia
Os itinerarios europeos do emperador Carlos.	2016	Alemaña, Francia, Luxemburgo
Ciudades fortificadas da Grande Région	2016	Francia, Alemaña, Luxemburgo

Rutas do Impresionismo	2018	Francia, Croacia, Alemaña, Países Baixos, Italia, España, Eslovenia.
Vía Carlomagno	2018	Bélxica, Francia, Italia, Irlanda, Luxemburgo, España, Suiza.
A Ruta Europea do Patrimonio industrial	2019	Austria, Bélxica, Bulgaria, Croacia, Republica Checa, Dinamarca, Finlandia, Francia, Alemaña, Grecia, Hungría, Irlanda, Italia, Letonia, Luxemburgo, Países Baixos, Noruega, Polonia, Portugal, Serbia, España, Suecia, Suiza, Turquía, Ucraína, Reino Unido.
Destinos Le Corbusier: Paseos Arquitectónicos	2019	
Ruta da Cortina de Aceiro	2019	Austria, Bélxica, Bulgaria, Croacia, Republica Checa, Estonia, Finlandia, Alemaña, Grecia, Hungría, Letonia, Lituania, Macedonia del norte, Noruega, Polonia, Romanía, Rusia, Serbia, República, Eslovaca, Eslovenia, Turquía.
La Ruta da Reforma	2019	Austria, Republica Checa, Alemaña, Hungría, Italia, Polonia, Eslovenia, Suiza.
Ruta da Liberación de Europa	2019	Bélxica, Canadá, Republica Checa, Francia, Alemaña, Italia, Luxemburgo, Países Baixos, Polonia, Reino Unido, Estados Unidos.

De todos estes itinerarios o estado español conta con 21 rutas e Galicia participa en 8, que son as seguintes:

- 1. O Camiño de Santiago:** que foi o primeiro en inaugurar esta categoría.
- 2. O Gran Itinerario Cultural dos Viquingos e Normandos:** ten coma socio ao Concello de Catoira.
- 3. O Itinerario Europeo dos Cistercienses:** forman parte o concello de Melón, o mosteiro de Oia, o Hotel mosteiro de Aciveiro e o mosteiro de Oseira.
- 4. A Ruta Europea dos Cemiterios:** ten coma socio ao Concello de Lugo.
- 5. Os Camiños da arte Rupestre Prehistórica:** ten asociado ao Parque Arqueolóxico da Arte Rupestre de Campo Lameiro, Área Arqueolóxica da Caeira en Poio, Área Arqueolóxica de Tourón en Ponte Caldelas y os Petróglifos de Mogor en Marín.
- 6. Ruta Europea do Patrimonio Termal e das Cidades Termals:** ten como socio ao Concello de Ourense.
- 7. Ruta do Impresionismo:** á que pertence o Consorcio As Mariñas (Abegondo, Arteixo, Bergondo, Betanzos, Cambre, Carral, Culleredo, Oleiros, Sada).
- 8. Ruta Europea do Patrimonio industrial:** ten como socios ao Museo do Mar de Galicia e o museo Anfaco, os dous de Vigo.

Algúns dos itinerarios son auténticos camiños que teñen un desenvolvemento plenamente lineal, é dicir están pensados para ser percorridos como é o caso dos camiños de Santiago e outras rutas se configuran a partir de lugares que comparten características comúns pero non están unidas por un camiño físico. Este último é o caso dos camiños da arte rupestre prehistórica ou da ruta dos fenicios, por colocar dous exemplos de proxectos onde se inclúen localidades galegas.

07. 2 Requisitos para a consecución da categoría de Itinerario Cultural Europeo

A certificación de **“Ruta Cultural do Consello de Europa”**, que é como se denominan oficialmente os itinerarios culturais europeos, funciona como unha sorte de marca de calidade que é outorgada pola xunta de goberno da **EPA** (Acordo Parcial Ampliado sobre Rutas Culturais), despois de consultar outros dous organismos que son o Comité Directivo da Cultura (CDCULT) e o Comité Directivo para o Patrimonio Cultural e a Paisaxe (CDPATEP).

Para a súa concesión hai que cumprir con varios criterios de elixibilidade que se especifican de maneira pormenorizada na resolución CM / Res (2010) 52¹⁵ e son os seguintes:

Os temas deben satisfacer todos os seguintes criterios:

1. Debe ser representativo dos valores europeos e común a varios países de Europa.
2. Debe ser investigado e desenvolvido por grupos de expertos interdisciplinarios de diferentes rexións de Europa para garantir que as actividades e proxectos que o ilustran se baseen no consenso.
3. Debe ser ilustrativo da memoria, historia e patrimonio europeos e contribuír a unha interpretación da diversidade da Europa actual.
4. Debe prestarse a intercambios culturais e educativos para os mozos e, polo tanto, estar en liña coas ideas e preocupacións do Consello de Europa nestes campos.
5. Debe permitir o desenvolvemento de iniciativas e proxectos exemplares e innovadores no campo do turismo cultural y o desenvolvemento cultural sustentable.
6. Debe prestarse ao desenvolvemento de produtos turísticos en colaboración con axencias y operadores turísticos dirixidos a diferentes públicos, incluídos os grupos escolares.

Nesta mesma resolución contémplanse cales deben ser os campos de acción prioritarios dos proxectos culturais das rutas culturais:

- 1 . Cooperación en investigación e desenvolvemento.
2. Mellora da memoria, a historia e o patrimonio europeo.
3. Intercambios culturais e educativos para moz@s europe@s.
4. Práctica cultural e artística contemporánea.
5. Turismo cultural e desenvolvemento cultural sustentable.

Ademais dos requisitos indicados os iniciadores ou promotores do proxecto / ruta deberán formar redes interdisciplinarias localizadas en varios estados do Consello de Europa e estas redes deberán:

15 Aprobada polo Comité de Ministros o 8 de decembro de 2010 na 1101ª reunión dos Deputados dos Ministros https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cdb58

- Presentar un marco conceptual baseado na investigación realizada sobre o tema escollido e aceptado polos diferentes socios da rede.
- Involucrar a varios Estados membros do Consello de Europa a través de todo ou parte dos seu(s) proxecto(s), sen excluír actividades de carácter bilateral.
- Procurar involucrar ao maior número posible de Estados Parte da Convención Cultural Europea ademais doutros estados se resulta apropiado.
- Garantir que os proxectos propostos sexan viables desde o punto de vista financeiro e organizativo.
- Ter un status legal, xa sexa en forma de asociación ou federación de asociacións.
- Operar democraticamente.

Para a concesión da certificación débese presentar ademais un formulario ao EPA que se pode descargar da páxina web do Consello de Europa¹⁶.

DIRECTORATE GENERAL OF DEMOCRACY
ENLARGED PARTIAL AGREEMENT ON CULTURAL ROUTES (EPA)

COUNCIL OF EUROPE
CONSEIL DE L'EUROPE

«Cultural Route of the Council of Europe»

APPLICATION FORM
Certification cycle 2019-2020

(Please insert the logo of the Cultural Route)

Name of the candidate cultural route (IN ENGLISH):

Name of the candidate cultural route (IN FRENCH):

DOCUMENT 1

European Institute of Cultural Routes
28, rue de la Loi
L-1210 Luxembourg

Site: cultureofeurope.int
Site: www.coe.int/cr

www.coe.int

16 <https://mycloud.coe.int/s/RjjWzKts78ekgEc>

SUMMARY	
Introduction.....	4
2019-2020 certification cycle: timeline.....	5
Document 1: application form.....	7
1. General information.....	7
2. Responsible network.....	9
3. Conformity with the eligibility criteria for themes.....	17
4. Activities implemented by the network during the last three years (2017-2019).....	19
5. Visibility.....	22
6. Communication material.....	24
7. Publications.....	25
8. Economic and tourist impact of the cultural route.....	29
Document 2: self-assessment grid.....	30
Document 3: declaration of honour.....	35

Portada e índice do formulario para a solicitude da concesión “Ruta Cultural do Consello de Europa”.

Na mesma web pódese comprobar tamén as posibilidades da candidatura de obter a certificación a través da adecuación a catro requisitos básicos, que son os que aparecen na seguinte Imaxe:

¿Su proyecto tiene un estatus legal y es financieramente viable?
(Como una asociación o federación)

1 Si
2 No

Genial, eso es indispensable para ser elegible para la certificación, ya que garantizará la implementación democrática y a largo plazo de las actividades.

¿Su proyecto está trabajando en la promoción del patrimonio europeo?

1 Si
2 No

Si ha respondido con éxito las otras preguntas, ¡podría ser elegible!

¿Cuántos países están involucrados en su proyecto?
(Número de países representados en la red de sus miembros)

1 1
2 3 o más

Usted es elegible para la certificación con al menos tres miembros que pertenecen a un Estado miembro del Consejo de Europa (ver lista).

¿Su proyecto se basa en una investigación realizada sobre el tema europeo elegido?

1 Si
2 No

perfecto! No olvide que el marco conceptual de su proyecto debe ser aceptado por los diferentes socios de la red.

Se as respostas son afirmativas o proxecto cumpre cos requisitos básicos para a certificación. [https://pjp-eu.coe.int/en/web/cultural-routes-and-regional-development/certification-guidelines#{%2245462558%22:\[1\]}](https://pjp-eu.coe.int/en/web/cultural-routes-and-regional-development/certification-guidelines#{%2245462558%22:[1]})

07. 3 Ciclo de Certificación

Todos os anos, as solicitudes preséntanse para obter a certificación. O ciclo dura aproximadamente dez meses, desde a convocatoria de solicitudes (Xullo do ano 1) ata a notificación sobre a decisión sobre a concesión da certificación (maio do ano 2).

Este é o esquema do proceso de certificación:

ANO 1: convocatoria de solicitude e revisión de conformidade por parte do EICR¹⁷.

Xullo

- Convocatoria de solicitude de certificación "Ruta Cultural do Consello de Europa".

Setembro-outubro

- Data límite para enviar o formulario de solicitude de certificación.
- Revisión de conformidade do dossier polo Instituto Europeo de Rutas Culturais (EICR). Atribución cando corresponda a un experto independente para a súa revisión.

Novembro-décembro

- Revisión experta independente: contacto cos proxectos candidatos.
- Visita de campo e preparación do informe de avaliación.

ANO 2: Avaliación da EPA sobre rutas culturais e premio de certificación.

Xaneiro-Febreiro

- Presentación do informe de avaliación por parte dun experto independente á secretaría do EPA ¹⁸sobre Rutas Culturais.
- Exame polo EICR e recomendación á Oficina da EPA.
- Audición de expertos durante a reunión da Mesa da EPA.

Marzo-Abril

- Comunicación aos proxectos candidatos das conclusións da reunión da Mesa da EPA.
- Exame pola Xunta de Goberno da EPA dos informes de avaliación e as recomendacións formuladas polo EICR e a Oficina da EPA.

17 The European Institute of Cultural Routes.

18 Acordo Parcial Ampliado sobre Rutas Culturais.

- Audición dos proxectos seleccionados na reunión da Xunta de Goberno da EPA.
- Decisión da Xunta de Goberno da EPA sobre a certificación.

Maio

- Carta de notificación do Secretario Executivo da EPA aos candidatos auditados sobre os resultados da súa solicitude de certificación da súa rede como "Ruta Cultural do Consello de Europa".

07. 4 Posibilidades de integración dos camiños de Santo André de Teixido nunha ruta cultural Europea.

No momento actual os camiños a Santo André de Teixido, pola temática non poderían encaixar dentro das rutas actualmente certificadas polo Consello de Europa. Esta circunstancia implica, no caso de explorar esta vía, a necesidade de **crear un novo proxecto de rede que implique polo menos a tres países.**

O primeiro reto sería polo tanto definir un tema atractivo vinculado aos camiños de peregrinación que permita unir a varios socios de estados diferentes e realizar actividades comúns.

Varios posibles temas poderían ser os seguintes:

1. Camiños Europeos de Santo André: trataríase de formar unha rede coas rutas de peregrinación vinculadas a este santo en Europa. Na actualidade o exemplo máis relevante e que xa está funcionando con relativo éxito é o camiño de Saint Andrews en Escocia¹⁹. Trátase dunha rede de 10 rutas diferentes que conflúen na catedral de Saint Andrew en Fife. Outro caso interesante é o de Santo André das Almas na Póvoa de Varzim (Portugal). Neste lugar existe un dito similar ao de Teixido “quem não for a Santo André em vida lá terá de ir depois de morto” e presenta unha serie de tradicións que permiten comparalo co santo galego, como a súa relación coa morte e o seu papel de condutor das almas. Un exemplo é a crenza entre os pescadores de que o santo Santo liberta as almas dos que se afogan no mar despois dun naufraxio. A peregrinación, que se perdeu e estase a recuperar pouco a pouco, facíase na madrugada ou á tardiña da véspera ou do día de Santo André (30 de novembro). Os mariñeiros levaban un farol na man e dirixíanse desde diferentes localidades cara a capela dedicada ao Santo, en Aver-o-Mar. Tanto o caso de Teixido, como o escocés e o Portugués teñen estudos e investigacións detrás que avalan a súa importancia histórica e cultural e cumpre o requisito mínimo de tres países para acadar a certificación. Porén, é un tema excesivamente concreto e non sería fácil xustificar o seu interese a nivel europeo. Outra das dificultades sería a de sumar máis socios, xa que non son moitos os camiños de peregrinación relacionados co apóstolo Santo André, nin son moi coñecidos, nin existen investigacións de conxunto.

19 <https://www.thewayofstandrews.com/>

2. Camiños atlánticos de peregrinación: este punto de vista permitiría abrir un pouco máis o abano de posibilidades aos territorios que comprenden o arco atlántico, que beben dunha historia e tradicións comúns. Isto permitiría integrar peregrinacións como as do anterior punto (Teixido, Póvoa de Varzim, Escocia) dentro dun conxunto maior de manifestacións nas que poderíase incluír a peregrinación ao Croagh Patrick, o monte máis sagrado de Irlanda no Reek Sunday ou o “Tro Breiz” ou Volta a Bretaña, que é unha peregrinación que une as cidades e santuarios dos santos fundadores de Bretaña e outras que poderían incluírse pouco a pouco.

3. Camiños históricos de peregrinación: este tema permitiría abranguer todo o territorio europeo baixo a premisa de camiños de peregrinación que vertebraron os diferentes territorios desde tempo inmemorial. Esta perspectiva permitiría integrar unha grande variedade de manifestacións como todas as comentadas ata agora (Teixido, Póvoa de Varzim, Croagh Patrick, Tro Breiz) con outras rutas de longo percorrido e tradición noutras áreas xeográficas como a Via Lauretana (Italia), o camiño lebaniego (Cantabria), o Camiño da Candelaria (Tenerife).

En calquera dos casos a presentación dunha candidatura a itinerario cultural europeo supón varias fases de traballo que demorarán varios anos e deben pasar polo menos polas seguintes:

1. Coordinación entre administracións locais (concellos, Deputación, Xunta de Galicia), para definición da estratexia e definición do tema proposto á candidatura.
2. Procura de socios e creación da estrutura da rede.
3. Identificación de elementos do patrimonio (tanxibles ou intanxibles) da rede.
4. Creación dunha rede con status legal, involucrando ao menos a tres países europeos.
5. Coordinación de actividades comúns no campo principal de accións.
5. Proceso de presentación de candidatura.

06.5 Conclusións.

O proceso de declaración como “Ruta Cultural do Consello de Europa” é un proceso dilatado no tempo, especialmente cando, como sería o caso de Santo André, implicaría crear unha nova rede unindo a proxectos de diferentes países co liderado e iniciativa do territorio galego.

No caso de emprender este camiño deberá se afrontado por tanto no longo espazo de tempo, como un proxecto que se deberá desenvolver ao longo de varios anos.

Con todo, convén ter en conta as vantaxes e desvantaxes desta certificación que se resume no seguinte cadro:

Vantaxes	Desvantaxes
• Visibilidade internacional. • Certificación de calidade. • Relación e colaboración con outros territorios.	• Necesidade de crear unha nova rede. • Dificultade de encontrar socios (polo menos 3 países). • Proceso dilatado no tempo. • Elevados custos económicos. • Certificación pouco coñecida polos potenciais usuarios.

No momento actual desaconsellamos emprender un proceso para certificación dos itinerarios de Santo André de Teixido como “Ruta Cultural do Consello de Europa” polas súas grandes dificultades técnicas e o elevado custe económico que supón artellar un proxecto que vincule a varios países da unión europea.

Neste sentido resulta prioritario acondicionar os camiños para que poidan ser realizados polos usuarios e activalos como produto turístico e cultural.

08. PLAN OPERATIVO PARA O PRODUTO TURÍSTICO CAMIÑOS DE SANTO ANDRÉ.

Unha vez establecido o diagnóstico e as propostas de actuación realizadas de maneira participativas para o desenvolvemento dos Camiños de Santo André de Teixido é necesario establecer un plan operativo a curto e medio prazo. Neste caso o prazo indicado nos pregos do proxecto contemplaba un período de 3 anos.

Neste plan operativo incluíranse as accións que consideramos prioritarias para a activación do produto e non se contemplan outras que se formularon dentro das dinámicas do grupos de discusión pois precisaran dun debate específico entre os axentes implicados na xestión dos camiños. Algunhas son decisións de carácter estratéxico que se deberán adoptar cun elevado grao de consenso como a cuestión da inclusión ou non dos camiños de Santo André dentro dos itinerario xacobeos, o compromiso de mantemento periódico dos camiños...

Liña Estratéxica: Xestión e execución do plan operativo	
Acción 1	Creación dunha mesa de traballo sobre os camiños de Santo André.
Reunións: Cada dous meses (6 reunións anuais). Institucións implicadas (no arranque do proxecto): Concellos de Narón, Valdoviño e Cedeira. Deputación da Coruña. Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol. Obxectivo: Crear unha estrutura de xestión para activar os camiños a Santo André. Tarefas: • Plan operativo 2020 • Labores de coordinación. • Calendarización das accións. • Constitución dun equipo de traballo permanente. • Priorización das actuacións por camiños. • Definición estratéxica da relación dos Camiños de Santo André cos itinerarios xacobeos. • Procura e captación de fondos. Itinerarios: Recoméndase centrar as accións no camiño vello de Narón a Teixido, no primeiro ano para ir ampliando a os outros itinerarios.	
Orzamento estimado (1 ano, labores de coordinación): 12.000€	

Liña Estratéxica: Mantemento	
Acción 1	Desenvolvemento dun sistema de documentación dos camiños (SIX).
Obxectivo: Crear unha estrutura de xestión para activar os camiños a Santo André. Características: • Información sobre recursos culturais e naturais, sinais, zonas de especial protección... • Toda a información estará xeoreferenciada. • Inclusión de fichas de recursos. • Definición estratéxica da relación dos Camiños de Santo André cos itinerarios xacobeos. Itinerarios: Inicialmente sobre o camiño vello de Narón a Teixido. Posteriormente irase ampliando aos distintos camiños.	
Orzamento estimado: para orzamentar esta acción a mesa de traballo deberá delimitar o alcance os traballos.	

Liña Estratéxica: Mantemento	
Acción 2	Revisión anual do trazado dos camiños.
Obxectivo: Revisar o estado dos camiños para garantir a usabilidade dos itinerarios. Características: • supervisión visual camiñando de todos os trazados. • Revisión do estado do firme, vexetación, estado dos sinais, lixo... • Xeoreferenciación de todas as incidencias. • Elaboración de informe final. • Incorporación da información no SIX do camiño. Itinerarios: Todos os contemplados na web. 266, 7 quilómetros	
Orzamento estimado (Primeiro ano): 8.500€	

Liña Estratéxica: Mantemento	
Acción 3	Reposición dos sinais direccionais e interpretativos deteriorados
Obxectivo: Garantir a seguridade e orientación dos camiñantes nos itinerarios e informar sobre recursos. Características: • Recolocación de sinais direccionais caídos e reposición de vinilos dos paneis interpretativos deteriorados. • Colocación de novos sinais direccionais nas zonas que se precise en consonancia co novo manual de sinalización. Itinerarios: Inicialmente sobre o camiño vello de Narón a Teixido. Posteriormente irase ampliando aos distintos camiños.	
Orzamento estimado: O orzamento dependerá das necesidades observadas na revisión anual dos camiños.	

Liña Estratéxica: Información	
Acción 1	Creación posto de información aos visitantes en Santo André.
Obxectivo: Asistencia e información aos visitantes. Orientación dos fluxos turísticos. Recollida de datos estatísticos e estudo do perfil dos visitantes Características: • Estrutura tipo caseta integrada na contorna. • Teléfono, ordenador, impresora, acceso a internet. • 1 informador / informadora. • Apertura de martes a domingo: • Período de apertura recomendado: desde Semana Santa a finais de setembro.	
Orzamento estimado: Dependerá de decisión consensuada da mesa de traballo.	

Liña Estratéxica: Información	
Acción 2	Ampliación de contidos web.
Obxectivo: Mellorar a estrutura da actual web para facela máis operativa de cara a que os usuario teñan a información suficiente para planificar e organizar as súas andainas. Tarefas: • Introducir contidos sobre recursos dos camiños. • Información sobre servizos. • Recolocar a sección noticias no inicio da web. • Engadir sección de descargas con material promocional e descargas directas dos tracks dos camiños. • Introducir ligazóns cara as redes sociais. • Aplicar a imaxe de identidade corporativa dos camiños á web. Itinerarios: Todos os camiños contemplados actualmente na web.	
Orzamento estimado: 3.600€	

Liña Estratéxica: Información	
Acción 3	Elaboración de estudo sobre perfil de visitantes e usuarios dos camiños.
Obxectivo: Coñecer o público obxectivo para poder segmentar o produto e deseñar accións destinadas a cada perfil concreto. Metodoloxía do estudo: Combinación de dous métodos: • Enquisas a visitantes no lugar de Teixido. • Entrevistas aleatorias. Período de realización: Durante tempada alta. Collendo momentos álxidos de afluencia (Semana Santa e Verán) e coincidindo con vésperas ou días de romaría.	
Orzamento estimado: 6.000€	

Liña Estratéxica: Información	
Acción 4	Guía turística e didáctica sobre os camiños a Santo André.
Obxectivo: Elaborar unha publicación na que o usuario dos camiños teña toda a información necesaria para poder facelos. Contidos: • Información sobre os percorridos e etapas (características técnicas). • Contidos sobre os recursos culturais e naturais dos camiños. • Información sobre os servizos dos camiños. • Fotografías e textos de calidade. • Cartografía de detalle. • Maquetación. • Textos en galego e castelán Itinerarios: Todos os camiños.	
Orzamento estimado: 8.800€	

Liña Estratéxica: Información	
Acción 5	Elaboración de 3 novos folletos sobre santo André
Obxectivo: Ampliar a información aos usuarios dos camiños. Folletos: • Folleto sobre os rituais de Santo André e o patrimonio inmaterial. • Folleto sobre o patrimonio xeolóxico dos camiños • Folleto con cartografía sobre os camiños e ampliación de información sobre servizos asociados aos camiños. • Textos en galego, inglés e Castelán. • Maquetación. • Fotografías de Calidade. • Non se inclúe impresión. Itinerarios: Todos os camiños.	
Orzamento estimado: 3.500€	

Liña Estratéxica: Sinalización	
Acción 6	Creación dun sistema de ampliación de información ao camiñante sobre os recursos do camiño mediante código QR.
Obxectivo: Ampliar a información ao camiñante durante a realización dos itinerarios. Características: • Instalación de pequenas teselas con código QR en paneis interpretativos e monumentos do camiño • Elaboración de contidos. • Creación de microsite accesible desde smartphone mediante código QR. • Fotografías de Calidade Itinerarios: Camiño vello de Narón a Teixido	
Orzamento estimado: 10.800€	

Liña Estratéxica: Sinalización	
Acción 1	Manual de Sinalización do Camiño de Santo André.
Obxectivo: Unificar o sistema de sinais de todos os camiños utilizando soportes e convencións sustentables. Características: • Deseño e definición de novo tipo de sinais dos camiños. • Deseño de sinais de pequeno tamaño que se integren sen conflitos na contorna. • Uso de materiais económicos e facilmente substituíbles en caso de rotura ou desaparición. • Inclúe tipos de soporte, materiais e medidas. • Normativa de usos e aplicacións.	
Orzamento estimado: 3.000€	

Liña Estratéxica: Sinalización	
Acción 2	Audioguías para o Camiño Vello de Narón a Teixido.
Obxectivo: Mellorar a información dispoñible aos camiñantes e a experiencia do camiño. características: • Audioguía descarregable desde a páxina web ao móbil. • Contidos sobre os recursos culturais e naturais do camiño. • Audios de curta duración e peso reducido para evitar consumo excesivo de datos. • Locucións e contidos de calidade. • Locucións en tres idiomas. Itinerarios: Camiño Vello de Narón a Teixido.	
Orzamento estimado: 7.500€	

Liña Estratéxica: Imaxe	
Acción 1	Reformulación do Manual de Identidade dos Camiños de Santo André
Obxectivo: Unificar todos os camiños a Santo André baixo unha única imaxe corporativa. Características: • Adaptación da imaxe do antigo proxecto de Costa Ártabra. • Definición de logo principal e marca (naming). • Tamaños de uso. • Uso das cores coa definición dos pantóns do logotipo. • Imaxe en branco e negro. • Tipografía e os seus usos e usos non recomendados. • Aplicacións sobre diferentes soportes (sobres, soportes online, cartas, uniformes, merchandising, sinalización, etc). • Entregables e formato ráster e vectorial	
Orzamento estimado: 2.990€	

Liña Estratéxica: Imaxe	
Acción 2	Deseño de marca asociada aos servizos do camiño para aloxamentos, restauración e artesanía e manual de uso.
Obxectivo: Promover unha imaxe de calidade nos establecementos ligados aos camiños de santo André. Características: • Manual de identidade da marca especificando logo, cores, usos e aplicacións. • Normativa para o uso correcto da marca. • Requisitos dos establecementos para a certificación coa marca dos camiños de Santo André. Itinerarios: Todos os camiños	
Orzamento estimado: 3.500€	

Liña Estratéxica: Imaxe	
Acción 3	Deseño de Acreditación para peregrinos de Santo André.
Obxectivo: Características: • Deseño coherente co manual de identidade corporativa. • Especificación de cores, usos e aplicacións. • Elaboración de normativa e manual para a obtención da acreditación. • Entregables: Manual normativo e deseños en formato ráster e vectorial.	
Orzamento estimado: 1.500€	

Liña Estratéxica: Promoción e comunicación	
Acción 1	Plan de medios e Social media Plan.
Obxectivo: Xerar visibilidade continuada no tempo sobre os camiños de Santo André e informar en tempo real aos potenciais usuarios sobre eventos e actividades. Características: • Alta de perfís en Facebook e Instagram. • Publicación semanal de 2 noticias en Facebook e publicación regular de fotografías en Instagram. • Publicación de noticias na web dos camiños cando se produzan eventos (mínima 1 ao mes). • Envío de notas de prensa a medios (xornais, radio, televisión, medios dixitais...). • Revisión, promoción e seguimento de comentarios positivos en TripAdvisor e Google+. • Contacto para a realización de entrevistas e reportaxes en medios televisivos e radios.	
Orzamento estimado (xestión por 1 ano): 10.000€	

Liña Estratéxica: Promoción e comunicación	
Acción 2	8 vídeos Spot sobre o Camiño de Santo André para promoción do produto.
Obxectivo: Promover os camiños de Santo André de Teixido como produto cultural e turístico a través da web, redes sociais, feiras... Características: • Deseño de sinais de pequeno tamaño que se integren sen conflitos na contorna. • Inclúe gravación, guión, montaxe, música e grafismos. • Duración: entre 30 segundos e 1 minuto. • Formato para uso na web e redes sociais.	
Orzamento estimado: 4.000€	

Liña Estratéxica: Promoción e comunicación	
Acción 3	Organización de Simposio internacional sobre os camiños de peregrinación
Obxectivo: Creación dun foro permanente de intercambio de experiencias sobre os camiños de peregrinación e visibilizar os camiños de Santo André. Características: • Simposio de carácter internacional. • Duración de 2 días. • Xestión de aloxamentos, comidas, transporte e pago a poñentes. • Cartelería e programas. Deseño e impresión. • Medios técnicos: Equipo de son, proxector, ordenador portátil. • Material para asistentes á xornada (carpetas, folios, bolígrafos). • Gravación das intervencións para colgar na web.	
Orzamento estimado (para 1 simposio): 8.500€	

Liña Estratéxica: Promoción e comunicación	
Acción 4	Fam trip para presentación do produto “Camiños de Santo André”.
Obxectivo: Presentación do produto a xornalistas, líderes de opinión e axentes turísticos do produto camiños de Santo André. Características: • Duración do Fam Trip: 2 días. • Visita dos principais lugares de interese dos camiños. • Realización do Fam Trip de maneira combinada en autobús e facendo tramos a pé. • Inclúe comidas e aloxamento. • Informe final sobre o impacto en medios. Itinerarios: Camiño Vello de Narón a Teixido.	
Orzamento estimado: 3.500€	

Liña Estratéxica: Actividades de difusión	
Acción 1	Deseño de unidades e guías didácticas para alumnado e profesorado dos 3 niveis educativos (infantil, primaria e secundaria).
Obxectivo: Características: • 3 unidades didácticas para infantil, primaria e secundaria e unha guía didáctica para alumnado e profesorado. • En formato PDF pensadas para descargar da web. • Con xogos e exercicios. • Imaxes e textos de calidade.	
Orzamento estimado: 5.000€	

Liña Estratéxica: Actividades de difusión	
Acción 2	Programa de visitas escolares ao camiño de Santo André e lugar
Obxectivo: Difundir o coñecemento de Santo André de Teixido e os camiños de peregrinación entre as xeracións máis novas e implicalas na protección do patrimonio cultural e natural. Características: • Visitas de 1 hora e media ao núcleo de Santo André e un pequeno tramo dos camiños. • Visitas guiadas con monitor. • 1 día por semana. • Autobús non incluído.	
Orzamento estimado (para 40 colexios): 10.000€	

Liña Estratéxica: Actividades de difusión	
Acción 3	Organización anual dun día de celebración arredor dos camiños de Santo André.
Obxectivo: Promover os camiños de Teixido e a experiencia da romaxe entre a poboación local e visitantes. Características: • Andaina de media xornada cara a Santo André de Teixido. • Inclúe guía especializado e paradas e interpretativas durante o percorrido. • Labores organizativas. Contactos con concellos e outras administracións implicadas, asociacións... • Deseño e impresión de cartelería. • Difusión en medios (prensa, radio, medios dixitais...).	
Orzamento estimado (para 40 colexios): 3.000€	

09. CRONOGRAMA.

Neste apartado presentamos un cronograma coa calendarización recomendada das accións anteriormente contempladas no plan operativo.

[illegible]

[illegible]

10. ORZAMENTO.

Concepto	Prezo sen IVE
Xestión	
Coordinación da constitución dunha mesa de traballo sobre Santo André de Teixido (durante 1 ano). 6 reunións anuais. Funcións: convocatoria de participantes, comunicación cos mesmos, redacción da orde do día, actas das reunións, seguimento do proxecto, xestión de documentación...	12.000,00 €
Mantemento	
Desenvolvemento dun sistema de documentación dos camiños (SIX).	0,00 €
Reposición de sinais direccionais e Interpretativos deteriorados	0,00 €
Revisión anual do trazado dos camiños.	8.500,00 €
Información	
Creación posto de información aos visitantes en Santo André.	0,00 €
Ampliación contidos web (inclusión de recursos, servizos, materiais descargables...).	3.600,00 €
Elaboración de estudo sobre perfil de visitantes a Santo André de Teixido e dos camiños de peregrinación.	6.000,00 €
Deseño de guía específica sobre os camiños de Santo André de Teixido (contidos, fotografía, maquetación e deseño). Non inclúe impresión.	8.800,00 €
Deseño de 3 novos folletos para os camiños de Santo André. Inclúe contidos, fotografía e maquetación. Textos Non inclúe impresión.	3.500,00 €
Creación de sistema de ampliación de información ao camiñante sobre os recursos do camiño a través de códigos QR. Inclúe contidos e microsite web para o camiño Vello de Narón a Teixido.	10.800,00 €
Sinalización	
Manual de Sinalización do Camiño de Santo André. Deseño e definición de novo tipo de sinais e soportes para os camiños e aplicación dos mesmos.	3.000,00 €
Audioguía para o Camiño Vello de Narón. Realización de contidos, locución en 3 idiomas.	7.500,00 €
Imaxe	
Reformulación do Manual de Identidade do Camiño de Santo André.	2.990,00 €
Deseño de marca asociada aos servizos do camiño para aloxamentos, restauración e artesanía.	3.500,00 €
Deseño de acreditación para peregrinos a Santo André.	1.500,00 €
Promoción e comunicación	
Plan de medios e Social media plan (custo de xestión 1 ano).	10.000,00 €
8 vídeos Spot sobre o Camiño de Santo André para promoción do produto.	4.000,00 €
Organización de Simposio internacional sobre os camiños de peregrinación (2 días). Inclúe honorarios poñentes, aloxamento, xestión de viaxes, material promocional e comidas.	8.500,00 €
Fam trip para presentación do produto (3 días de duración).	3.500,00 €
Actividades de difusión	
Deseño de unidades e guías didácticas para alumnado e profesorado dos 3 niveis educativos (infantil, primaria e secundaria).	5.000,00 €
Programa de visitas escolares ao camiño de Santo André e lugar. Inclúe visita guiada con monitor, duración 1 hora e media durante a tempada escolar, 1 día á semana durante 1 ano. 40 colexios	10.000,00 €
Organización anual dun día de celebración arredor dos camiños de Santo André.	3.000,00 €
TOTAL PROXECTO SEN IVE	112.690,00 €
IVE 21%	23.664,90 €
TOTAL PROXECTO CON IVE	136.354,90 €

INFORME DO DIAGNÓSTICO E PAQUETE DE MEDIDAS PARA A PROMOCIÓN DO CAMIÑO DE PEREGRINACIÓN DE SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO, E A REALIZACIÓN DUNHA XORNADA TEMÁTICA E “FAM TRIP”

Índice

0. INTRODUCCIÓN.....	2
1. FAM TRIP.....	2
1.3 Percorrido do Fam Trip.....	2
1.2 Participantes no Fam Trip.....	3
2. XORNADA SOBRE SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO.....	5
3. DIAGNÓSTICO E PAQUETE DE MEDIDAS PARA A PROMOCIÓN DO CAMIÑO A SANTO ANDRÉS DE TEIXIDO.....	10
3.1 Realización de grupos de discusión.....	11
3.2. Convocatoria dos grupos de discusión.....	11
3. 3. Asistencia aos grupos de discusión.....	13
04. IMPACTO EN MEDIOS.....	16
4.1 Redes Sociais e webs.....	16
4.2 Prensa.....	19

0. INTRODUCCIÓN.

Neste informe presentamos un resumo das accións executadas dentro do proxecto que leva por título “Diagnóstico e paquete de medidas para a promoción do Camiño de Peregrinación de Santo André de Teixido, e a realización dunha Xornada Temática e Fam Trip”, co nº de expediente 2019104453.

Este proxecto inscríbese dentro do convenio subscrito pola Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol subscribiu coa Xunta de Galicia, a través da Axencia Turismo de Galicia, para a promoción do destino turístico Ferrolterra-Rías Altas, no que se inclúe a partida “Promoción dos camiños de peregrinación” na súa terceira liña de actuación, cun orzamento de 8.000 € anuais.

As accións contempladas para esta iniciativa foron as tres que se detallan a continuación:

1_ Un Fam Trip polos camiños de Santo André de Teixido.

2_ A celebración dunha xornada técnica sobre os camiños.

3_ A elaboración dun diagnóstico e paquete de medidas para a promoción do camiño de peregrinación a Santo André de Teixido.

A execución das diferentes accións foille adxudicada á empresa TRIVIUM ESTRATEXIAS EN CULTURA E TURISMO SL, por un importe de 7.598,8 €, IVE incluído.

1. FAM TRIP.

O sábado 23 de novembro de 2019 celebrouse unha viaxe de familiarización ou Fam Trip, ao que se convidaron a diferentes persoas vinculadas ao mundo do xornalismo, cultura e turismo para percorrer unha parte dos camiños de Santo André de Teixido.

O obxectivo deste evento foi mostrar o potencial que teñen estes itinerarios de peregrinación como produto cultural e turístico.

1.3 Percorrido do Fam Trip.

O percorrido realizouse nun minubús, parando en diversos puntos relevantes do chamado Camiño Vello, que se inicia no mosteiro de Xuvia ou do Couto, no concello de Narón. Desde este cenobio comezou a súa viaxe a Teixido o ilustrado frei Marín Sarmiento no ano 1755. Grazas a él, hoxe posuímos un completo diario no que se describe o percorrido.

Tamén houbo unha parada dentro doutro lugar importante no itinerario que orixinalmente se dirixía a Teixido bordeando a costa, desde as Terra de Ortegal polo chamado Camiño do Mar. Este lugar foi a capela do Socorro Vello no lugar do Meizoso (Cedeira), cun espectacular retablo pétreo policromado.

10:00h Mosteiro do Couto de Narón.

11:00h Necrópole megalítica de Monte dos Nenos.

12:00h. Capela de Liñeiro ou da Fame (Valdoviño).

12:30h Porto de Cabo (Valdoviño).

13:30h Miradoiro de Chao do Monte.

14:00 Capela do Socorro (Cedeira).

14:30 Santo André de Teixido.

15:00 Xantar en Santo André.

1.2 Participantes no Fam Trip.

Os participantes neste “Fam Trip” foron os seguintes:

Xornalistas:

- Xurxo Salgado (Director de Galicia Confidencial e xefe de redacción de Historia de Galicia)
- Xosé Hermida (Cultura Galega).
- Mario César Vila (Arqueólogo e colaborador de Diario Cultural da Radio Galega).

Bloggers e influencers:

- Patricia Muñoz (La Brújula Mareada).
- Miguel Ángel Otero Soliño (Planeta Tour y Planeta Estambul).
- Mauro Sanín (Central Folque).

Axencias e empresas turísticas:

- Antonio Vázquez (Xeitura e Celtia Travel).
- Diego Carreira (Verdant Experiences).
- Isabel Sousa (Explore Iberia/Portugal).

Mosteiro do Couto (Narón) á esquerda e Necrópole de Monte dos Nenos (Valdoviño) á dereita.

Capela da Fame (Valdoviño) á esquerda e casa da Bastona en Porto de Cabo (Valdoviño) á dereita.

Ponte de Porto de Cabo (Valdoviño) á esquerda e Miradoiro de Chao do Monte (Cedeira) á dereita.

Capela do Socorro en Meizoso (Cedeira) á esquerda e igrexa de Santo André de Teixido (Valdoviño) á dereita.

2. XORNADA SOBRE SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO.

O sábado 30 de novembro de 2019 celebrouse na vila de Cedeira unha **“Xornada sobre Santo André de Teixido e os Camiños de Peregrinación: reflexións para a valorización dun camiño histórico”**, coa participación de sete especialistas en Santo André de Teixido e os camiños de Peregrinación. Este evento serviu para visibilizar os camiños, presentar as conclusións do traballo de diagnóstico sobre os itinerarios, pero tamén para reflectir sobre as posibilidades de futuro dos itinerarios.

O evento desenvolveuse no Auditorio Municipal do Concello de Cedeira en dúas sesións, de mañá e de tarde, rematadas por mesas redondas nas que tanto poñentes como asistentes tiveron a oportunidade de debater sobre a valorización dos camiños de peregrinación a Teixido.

A actividade foi totalmente gratuíta e tivo moi boa acollida pos asistiron aproximadamente unhas 50 persoas.

A inauguración correu a cargo do alcalde da vila, Alcalde Pablo Moreda Gil, e tamén participaron Alberto González Fernández, alcalde de Valdoviño e José Oreña Bra, concelleiro de Narón.

Para as intervencións contou-se con personalidades de primeiro nivel: especialistas en Santo André de Teixido, nas peregrinacións ao santuario e en desenvolvemento turístico. Deseguido mostramos o programa das xornadas cunha relación de tod@s @s participantes:

MAÑÁ

10:00- 10:30h. **INAUGURACIÓN XORNADA.** Pablo Moreda Gil. Alcalde de Cedeira.

10:30 – 11:00h. **“OS CAMIÑOS DE PEREGRINACIÓN A SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO. NOVAS APORTACIÓNS”**. Rafael Usero González. Cronista oficial de do concello de Cedeira.

11:00 – 11:30. **“O PATRIMONIO XEOLÓXICO NOS CAMIÑOS DE SANTO ANDRÉ”**. Francisco Canosa Martínez. Investigador e doutor en xeoloxía pola Universidade de Oviedo.

11:30 – 12:00h. PAUSA / CAFÉ

12:00 - 12:30h. **“PASADO E PRESENTE DO CAMIÑO FRANCÉS DA COSTA DE SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO”**. Xosé Carlos Breijo Rodríguez. Docente, historiador e Cronista oficial do Concello de Ortigueira.

12:30 – 13:00h. **“O CAMIÑO DE SANTO ANDRÉ COMO RECURSO PATRIMONIAL E TURÍSTICO”**. María Elvira Lezcano González. Doutora e Profesora da Escola Universitaria de Turismo da Coruña (CENP).

13:00 -14:00 **MESA REDONDA.** A recuperación dos camiños de Santo André de Teixido.

TARDE

16:30 – 17:00h. **"PROBLEMÁTICAS ARREDOR DOS CENTROS DE PEREGRINACIÓN"**. Bieito Pérez Outeiriño. Arqueólogo, museólogo, anterior director do Director do Museo das Peregrinacións e de Santiago.

17:00 - 17:30h. **"A EXPERIENCIA DOS CAMIÑOS DE SANTIAGO COMO PRODUCTOS CULTURAIS E TURÍSTICOS"**. Xosé Manuel Santos Solla. Doutor en Xeografía, catedrático da Universidade de Santiago de Compostela e especialista na análise turística do Camiño de Santiago.

17:30 -18:00 PAUSA /CAFÉ

18:00 -18:30h. **"CONCLUSIÓNS DA DIAGNOSE SOBRE OS CAMIÑOS A SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO"**. César Abella. Director de Trivium ECT.

18:30 – 19:30h. **MESA REDONDA**. As posibilidades de futuro do camiño de peregrinación a Santo André.

19:30h. **CLAUSURA DA XORNADA**.

Cartel da Xornada sobre Santo André de Teixido e os camiños de Peregrinación.

XORNADA SOBRE SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO E OS CAMIÑOS DE PEREGRINACIÓN

Reflexións para a valorización dun camiño histórico
No auditorio municipal de Cedeira

Sábado
30
novembro

MAÑÁ

10:00 - 10:30h. **INAUGURACIÓN XORNADA.** Pablo Moreda Gil. Alcalde de Cedeira.

10:30 - 11:00h. **“OS CAMIÑOS DE PEREGRINACIÓN A SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO. NOVAS APORTACIÓNS”.** Rafael Usero González. Cronista oficial do concello de Cedeira.

11:00 - 11:30h. **“O PATRIMONIO XEOLÓXICO NOS CAMIÑOS DE SANTO ANDRÉ”.** Francisco Canosa Martínez. Investigador e doutor en xeoloxía pola Universidade de Oviedo.

11:30 - 12:00h. PAUSA / CAFÉ

12:00 - 12:30h. **“PASADO E PRESENTE DO CAMIÑO FRANCÉS DA COSTA DE SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO”.** Xosé Carlos Breijo Rodríguez. Docente, historiador e Cronista oficial do Concello de Ortigueira.

12:30 - 13:00h. **“O CAMIÑO DE SANTO ANDRÉ COMO RECURSO PATRIMONIAL E TURÍSTICO”.** María Elvira Lezcano González. Doutora e Profesora da Escola Universitaria de Turismo da Coruña (CENP).

13:00 - 14:00 **MESA REDONDA.** A recuperación dos camiños de Santo André de Teixido.

Menú especial para asistentes (15€):
no restaurante Vilaveila (Cedeira).
Reserva no telef. 981 48 07 64.
• Admítense reservas ata o luns 25.

1º Prato: sopa de peixe
2º Prato: carne asada de tenreira / pescada fresca á galega (a escoller).
Sobremesa: milfollos.
Bebida e café.

TARDE

16:30 - 17:00h. **“PROBLEMÁTICAS ARREDOR DOS CENTROS DE PEREGRINACIÓN”.** Bieito Pérez Outeiriño. Arqueólogo, museólogo, anterior director do Director do Museo das Peregrinacións e de Santiago.

17:00 - 17:30h. **“A EXPERIENCIA DOS CAMIÑOS DE SANTIAGO COMO PRODUTOS CULTURAIS E TURÍSTICOS”.** Xosé Manuel Santos Solla. Doutor en Xeografía, catedrático da Universidade de Santiago de Compostela e especialista na análise turística do Camiño de Santiago

17:30 - 18:00 PAUSA / CAFÉ

18:00 - 18:30h. **“CONCLUSIÓNS DA DIAGNOSE SOBRE OS CAMIÑOS A SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO”.** César Abella. Director de Trivium ECT.

18:30 - 19:30h. **MESA REDONDA.** As posibilidades de futuro do camiño de peregrinación a Santo André.

19:30h. **CLAUSURA DA XORNADA.**

Entrada Libre

Información e inscricións:

xornadateixido@gmail.com

981 074 963 (operativo entre 9 e 14h.).

[Formulario de inscrición.](#)

Programa da Xornada sobre Santo André de Teixido e os camiños de Peregrinación.

Inauguración da Xornada (esquerda) e primeira intervención de Rafael Usero González (dereita).

Intervención de Francisco Canosa Martínez (esquerda) e de Carlos Breijo Rodríguez (dereita).

Intervención de María Elvira Lezcano Rodríguez (esquerda) e Bieito Pérez Outeiriño (dereita).

Intervención de Xosé Manuel Santos Solla (esquerda) e peche da xornada a cargo de Mª Nava Castro (dereita).

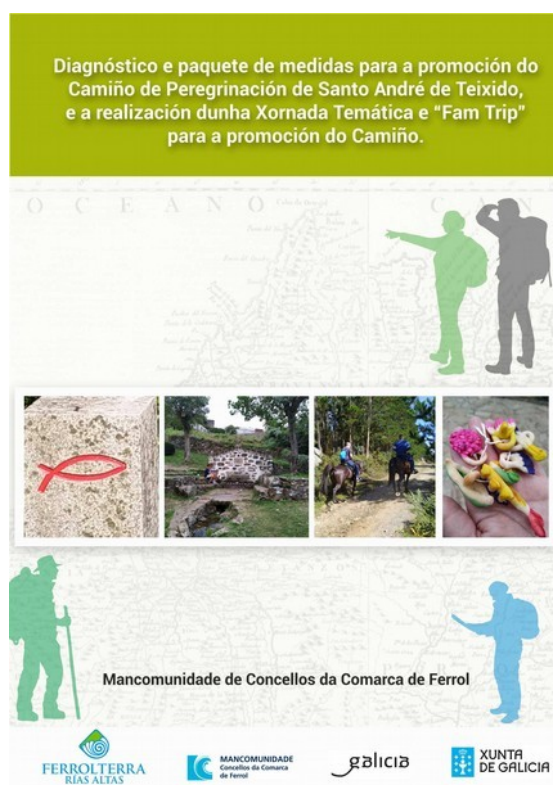
Asistentes á Xornada sobre Santo André de Teixido e os camiños de peregrinación.

3. DIAGNÓSTICO E PAQUETE DE MEDIDAS PARA A PROMOCIÓN DO CAMIÑO A SANTO ANDRÉS DE TEIXIDO.

Dentro do presente proxecto realizouse tamén un traballo de diagnóstico dos camiños a Santo André de Teixido. O obxectivo foi dobre:

- Analizar a realidade actual dos camiños de Santo André para coñecer os problemas que presentan de cara á súa valorización.
- Procurar solucións de cara activación dos itinerarios como produto cultural e turístico.

Para acadar este segundo obxectivo, presentouse no mesmo traballo todo un Plan Operativo cun paquete de medidas orzamentadas e executables en nun período de tres anos (2020-21).

Portada do documento de diagnóstico sobre os camiños de Santo André de Teixido.

3.1 Realización de grupos de discusión.

Para a realización do diagnóstico recorreuse a unha metodoloxía de tipo cualitativo e participativo. Isto quere dicir que se prestou atención preferente ás fontes primarias de información, especialmente á aqueles datos que podían achegar @s axentes directamente implicad@s no desenvolvemento turístico, cultural e económico do territorio comprendido dentro da Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol e no ámbito dos camiños de peregrinación a Santo André. Estamos a falar de representantes do sector da intermediación turística, aloxamento, restauración, mundo da cultura, técnicos de cultura e turismo das administracións, asociacións culturais, artesáns...

co obxectivo de elaborar unha análise máis eficaz empregouse a ferramenta de **“focus group”** ou **grupos de discusión**. Trátase dunha instrumento, normalmente aplicado a estudos de mercado e de análise social, que consiste en reunir a un grupo de persoas, algunhas que se coñecen previamente e outras non, para falar e analizar un tema común. Neste caso o tema de discusión foron os camiños a Santo André de Teixido. A dinámica ten a demais a vantaxe de favorecer a creación de procesos de traballo colaborativo entre os participantes, que permiten extraer conclusións consensuadas e de aplicación xeral.

En resumo os grupos de discusión consistiron nunha serie de reunións na que se xuntaron a toda unha serie de persoas implicadas na xestión do territorio e vinculados ao tecido cultural, turístico e empresarial do mesmo para falar dos camiños de Santo André. As súas conclusións constitúen a base traballo de diagnose.

3.2. Convocatoria dos grupos de discusión.

Para o desenvolvemento dos grupos de discusión organizáronse 3 mesas sectoriais temáticas que se reuniron en 2 días diferentes¹.

1. Mesa de xestores culturais e personalidades da Cultura (3 de outubro pola mañá): convidáronse persoas relacionadas coa xestión cultural e co mundo da cultura en xeral, que operan actualmente no territorio por onde transcorren os diferentes camiños a Santo André (técnicos de cultura, museos, historiadores, concelleiros...).

b. Mesa turística, de empresas e asociacións profesionais (3 de outubro pola tarde): convidáronse perfiles vinculados co mundo do turismo (técnicos de turismo, concelleiros, intermediación turística, restauración, aloxamento...). Porén, dado o carácter transversal da actividade convocouse tamén a profesionais de sectores que participan da actividade turística e cuxa actividade se ve afectada polos fluxos turísticos (artesáns, asociacións profesionais, xerentes de GALP e GDR...).

d. Mesa de profesionais vinculados ao mundo do patrimonio cultural e natural (4 de outubro pola tarde): A esta sesión convocáronse a diferentes profesionais que traballan no sector do patrimonio cultural dentro do territorio tanto no eido da investigación, como da posta en valor, e da difusión.

1 As diferentes mesas dos grupos de discusión tiveron lugar no Auditorio Municipal do concello de Narón.

Para garantir unha alta participación enviáronse algo máis de 200 correos electrónicos a diferentes enderezos e reforzouse este envío con chamadas telefónicas a aqueles axentes máis directamente relacionados co recurso (concellos, GDR, GALPs, Artesáns, Empresas de aloxamento e restauración...

Desenvolvemento do grupo de discusión sobre cultura durante o xoves 03 de outubro de 2019.

Desenvolvemento do grupo de discusión sobre turismo durante o xoves 03 de outubro de 2019.

Desenvolvemento do grupo de discusión sobre turismo durante o venres 04 de outubro de 2019.

3. 3. Asistencia aos grupos de discusión.

Nas seguintes táboas aparece unha relación das persoas asistentes aos diferentes grupos de discusión:

MESA DE CULTURA

Día: Xoves 03 de outubro de 2019.

Lugar: Auditorio municipal de Narón.

Horario: de 10 a 12:00 h.

N.º asistentes: 13 persoas.

Coordinadores de mesas: César Abella Vázquez, Juan Ángel Anca Calvo e Leonardo González Pérez.

Nome e apelidos	Institución / Profesión
Manuel Martínez López	Concello de Cedeira. Concelleiro de Ocio e Tempo Libre.
Ermitas García Ríos	Concello de Cedeira. Concelleira de cultura.
Carmela Prieto Cal	Concello de Cedeira. Concelleira de Turismo.
Ignacio Fernández López	Axente de desenvolvemento local do Concello de San Sadurniño.
Alberto González Fernández	Alcalde de Valdoviño.
Rita Díaz González	Concello de Valdoviño. Técnica de Turismo.
Rosa Ana García López	Concello de Valdoviño. Concelleira.
Lola González Lorenzo	Concelleira de Cultura de Mugardos.
Jessica Sabín Fernández	Concelleira cultura Valdoviño.
Vicente Bretal Sande	Sacerdote da parroquia de Régoa e do Santuario de Santo André de Teixido.
Natalia Hermida Rico	Concello de Narón. Concelleira de Turismo.
María J. Mesías Rodríguez	Goodlife consultores. Coordinación plan de Turismo da Mancomunidade.
Luís Alcalá Baillie	Xerente da Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol.

MESA PROFESIONAL E DE TURISMO

Día: Xoves 03 de outubro de 2019.

Lugar: Auditorio municipal de Narón.

Horario: de 16 a 18:00 h.

N.º asistentes: 19 persoas.

Coordinadores de mesas: César Abella Vázquez, Juan Ángel Anca Calvo e Leonardo González Pérez.

Nome e apelidos	Institución / Profesión
Xan Ramírez Gómez	Cub de Montaña de Ferrol.
Anxo Martínez Zas	Asociación Seitura22 (GDR).
Natalia Hermida Rico	Concello de Narón. Concelleira de Turismo.
Estefanía Purriños Mira	Concello de Mugardos. Técnico de turismo.
Ana Castro Blanco.	Coordinadora de Aldea Nova.
Emilio Vázquez Rey	Asociación de Empresarios de Hostalaría de Ferrol e Comarca.
Elena López Seco	Concello de As Pontes.
José Picallo Fontenla	Casa do Morcego.
Iago Varela Martínez	Concello de Cabanas. Concelleiro de turismo.
Elena Díaz Pardo	Oficina de Turismo de Valdoviño.
Jorge Bellón Rodríguez	Artesán de Santo André de Teixido.
Juan José Franco Casal	Concelleiro Urbanismo e turismo de Fene.
Fátima Grandal Rodríguez	Artesá de Santo André de Teixido.
Beatriz Abella Míguez	Coordinadora Aldea Nova.
Antonia Martínez Díaz	Casa do Morcego.
Patricia Casal Castro	Técnica de turismo de Mugardos.
Silvia Sanmartín Corral	Goodlife consultores. Informadora turística de Pontedeume.
María J. Mesías Rodríguez	Goodlife consultores. Coordinación plan de Turismo da Mancomunidade.
Luís Alcalá Baillie	Xerente da Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol

MESA DE PATRIMONIO CULTURAL

Día: Venres 04 outubro de 2019.

Lugar: Auditorio municipal de Narón.

Horario: de 16 a 18 h.

N.º asistentes: 8 persoas.

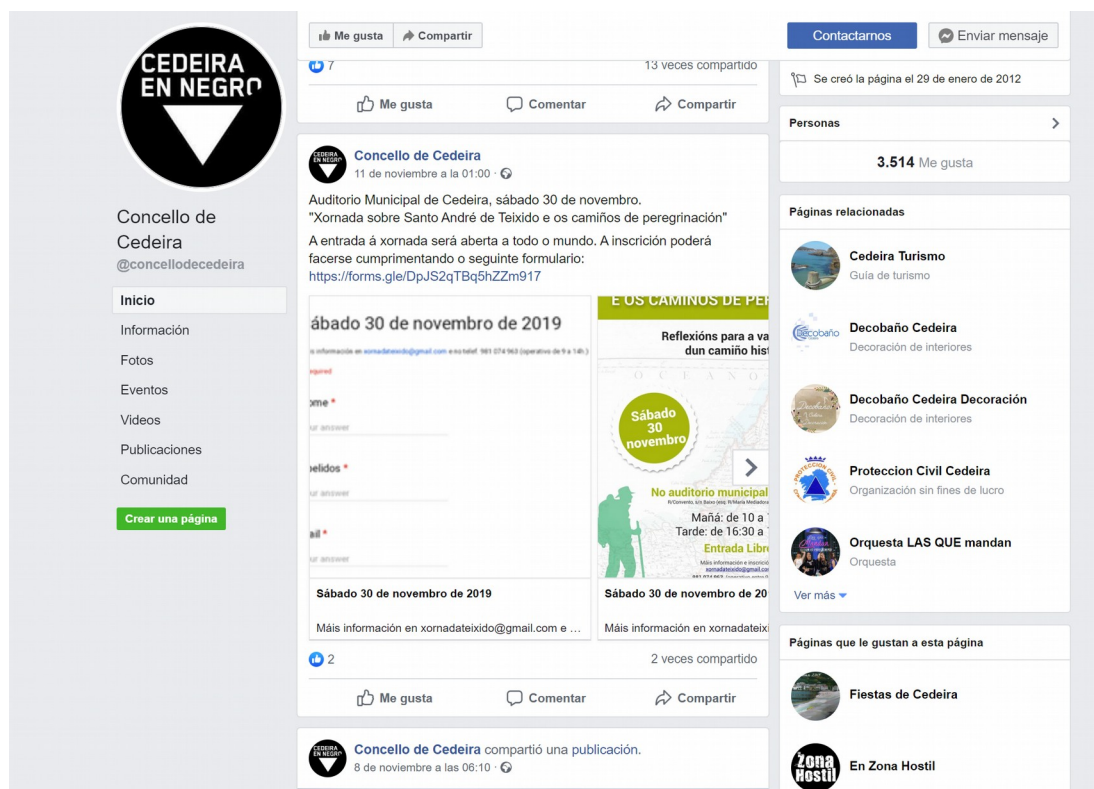
Coordinador de mesa: Leonardo González Pérez.

Nome e apelidos	Institución / Profesión
Manuel Pita Gómez	Asociación Cultural Ferrolterra Antiga. Profesor de Secundaria.
Susana Ricart Gillot	Arqueóloga de Adóbrica. Participou no proxecto arqueolóxico de sinalización do Camiño de Santo André.
Rubén Labisbal Pérez	Asociación Cultural Ferrolterra Antiga.
Antonio Casal Velázquez	Asociación Cultural Ferrolterra Antiga.
Eloi Saavedra	Arqueólogo de Narón.
David Fernández Abella	Arqueólogo da empresa Argos.
María Elvira Lezcano González	Licenciada en Historia. Técnica en empresas e actividades turísticas. Autora dunha tese sobre o Camiño de Santo André de Teixido.
Susana González Amado	Ceramista e divulgadora. Creadora das caveiras de Santo André.

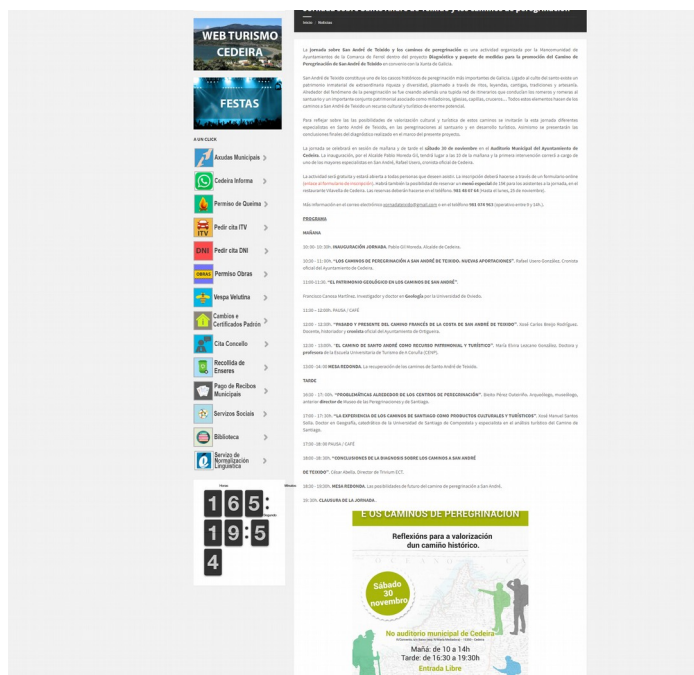
04. IMPACTO EN MEDIOS.

4.1 Redes Sociais e webs

Concello de Cedeira:

Diagnóstico e paquete de medidas para a promoción do Camiño de Peregrinación de Santo André de Teixido, e a realización dunha Xornada Temática e “Fam Trip

Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol

PORTADASTO. ANDRÉCAMINOSNOTICIASCONTACTO

SANTO ANDRÉ DE TEIXIDO E OS CAMIÑOS DE PEREGRINACIÓN: REFLEXIÓNS PARA A VALORIZACIÓN DUN CAMIÑO HISTÓRICO

By Admin Posted novembro 15, 2019 In Uncategorized

A xornada sobre **Santo André de Teixido** e os camiños de peregrinación é unha actividade organizada pola Mancomunidade de Concellos da Comarca de Ferrol dentro do proxecto **“Diagnóstico e paquete de medidas para a promoción do Camiño de Peregrinación de Santo André de Teixido”** en convenio coa Xunta de Galicia.

Santo André de Teixido constitúe un dos centros históricos de peregrinación máis importantes de Galicia. Ligado ao culto do santo existe un patrimonio inmaterial de extraordinaria riqueza e diversidade, plasmado a través de ritos, lendas, cantigas, tradicións e artesanía. Arredor do fenómeno da peregrinación foise creando ademais a unha tupida rede de itinerarios que conducían osromeiros eromeiras ao santuario e un importante conxunto patrimonial asociado como amilladoiros, igrexas, capelas, cruceiros... Todos estes elementos fan dos camiños a Santo André de Teixido un recurso cultural e turístico de enorme potencial.

Para reflexir sobre as posibilidades de valorización cultural e turística destes camiños convidáranse a esta xornada a diferentes **especialistas** en Santo André de Teixido, nas peregrinacións ao santuario e en desenvolvemento turístico. Así mesmo presentaríanse **conclusiones finais do diagnóstico realizado no marco do presente proxecto**.

A **xornada** celebrarase en sesión de mañá e de tarde o **sábado 30 de novembro no Auditorio Municipal do Concello de Cedeira**. A inauguración, polo Alcalde Pablo Moreda Gil, terá lugar ás 10 da mañá e a primeira intervención correrá a cargo dun dos maiores especialistas en Santo André, Rafael Usero, cronista oficial de Cedeira.

A actividade será **gratuita e estará aberta a todas as persoas que desexen asistir**. A inscrición deberá facerse a través dun **formulario online**. Haberá tamén a posibilidade de reservar un menú especial de 15€ para os asistentes á xornada, no restaurante Vilavella de Cedeira. As reservas deberán facerse no teléfono. 981 48 07 64 (ata o luns 25 de novembro).

Para poder facer a túa inscrición, pincha aquí

Máis información no correo xornadateixido@gmail.com ou no teléfono **981 074 963** (operativo entre 9 e 14h).

Concello de Cerdido

<https://imjoying.com/>

Imjoying

Fiestas y romerías

Ofertas

Eventos

¿Cuándo?

noviembre 2019						
L	M	X	J	V	S	D
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	

¿Dónde?

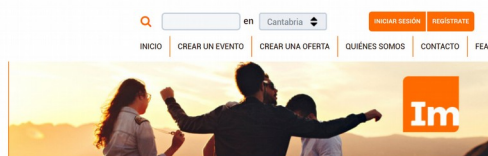
Galicia (321)

Coruña, La (142)

Ayuntamiento

¿Qué es lo que no encuentras?

Q

Xornada Sobre Santo André De Teixido E Os Camiños De Peregrinación - Cerdido (Coruña, La)

Categoría: Congreso/Conferencia

Lugar: Auditorio municipal de Cedeira

Dirección: Travesía Silva, 38

Código postal: 15350

Horario: 10:00 - 14:00 y de 16:30 - 19:30

Preco: Entrada Libre

Fechas:

4.2 Prensa.

Voz de Galicia

Ollaparo

Diario de Ferrol

